

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ISSN 2312-8437

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Психологія. Випуск 49

Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Дрогобич – 2021

УДК 009+1+4+15+93

Д 75

Рекомендовано до друку вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка
(протокол № 8 від 29 червня 2021 р.)

Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Проблеми гуманітарних наук. Психологія» є фаховим виданням, індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus International (ICV 2019 = 73.02).

Для викладачів, науковців, студентів.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 24469-14409Р від 09.06.2020 року Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

Проблеми гуманітарних наук. Психологія / ред. кол. Надія Скотна (головний редактор), Роман Хавула (редактор серії) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2021. Вип. 49. 150 с. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.2021>.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2312-8437

PROBLEMS OF HUMANITIES

Psychology. Issue 49

a collection of scientific articles
Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

Drohobych – 2021

UDC 009+1+4+15+93
D 75

Recommended for printing by Academic Council
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(29 June 2021, Minutes № 8)

"Problems of Humanities. Psychology" a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University is a scientific professional edition, registered in the international scientometric database Index Copernicus International (ICV 2019 = 73.02).

For teachers, scientists, students.

Certificate of state registration of the printed mass media of the CU № 24469-14409P dated June 9, 2020 of the State Committee for Information Policy, Television and Radio Broadcasting of Ukraine.

The authors of the articles are responsible for the authenticity of the facts, dates, names, surnames, names, and digital data contained in the publications. Scientific articles are published from copyright/author's texts. The opinion of the editorial board may not coincide with the views of the authors.

Problems of Humanities. Psychology / Nadiya Skotna (Editor-in-chief), Roman Khavula (Editor of the series) and others. Drohobych : Editorial-Publishing Department of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 2021. Issue 49. 150 p. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.2021>.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – Скотна Надія Володимирівна – доктор філософських наук, професор кафедри практичної психології, ректор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Заступник головного редактора – Галян Ігор Михайлович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Редактор серії – Хавула Роман Михайлович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Галян Олена Іванівна – доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка.

Москалець Віктор Петрович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та клінічної психології, Прикарпатський Національний університет імені Василя Стефаника.

Савчин Мирослав Васильович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Яблонська Тетяна Миколаївна – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, Львівський державний університет внутрішніх справ.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief – Skotna Nadiya – Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Practical Psychology, Rector, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Deputy Editor-in-chief Ihor Halyan – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Editor of the series Havula Roman – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Halyan Olena – Doctor of Pedagogical Sciences, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Kuzikova Svitlana – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology, Sumy A.S. Makarenko State Pedagogical University.

Viktor Moskalets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General and Clinical Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Savchyn Myroslav – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Yablonska Tetyana – Doctor of Psychology, Senior Researcher, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kovalchuk Zoryana – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Psychology, Lviv State University of Internal Affairs.

ЗМІСТ

Афанасенко Валентина, Стець Валентина. Проблема творчості у наукових дослідженнях XIX–XX століття	9
Борисенко Зоряна. Психопрофілактика залежності підлітків від Інтернету	22
Вовк Марія. Переживання фрустраційних ситуацій в юнацькому віці та їх трансформація в життєвий досвід	35
Гриник Ірина. Особливості самопрезентації особистості у студентському середовищі	51
Дуб Віра. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців	61
Подольак Наталія. Асертивність психолога як умова ефективного міжособистісного спілкування	72
Ригель Олеся, Посацький Олександр. Теоретичні основи дестабілізації шлюбу	85
Скотна Надія, Афанасенко Валентина. Культурно-історичний розвиток ідеї творчості людини	97
Хавула Роман. Психологічні особливості розвитку готовності юнаків до батьківства	114
Ярошко Микола, Ярошко Петро, Гулич Марія. Особливості змісту особистісної ідентифікації в підлітковому віці у контексті сучасного розвитку суспільства	134

CONTENTS

Afanasenko Valentyna, Stets Valentyna. Creativity problem in scientific research in the XIX–XX centuries	9
Borysenko Zoryana. Psychoprophylaxis of adolescents' addiction to the Internet	22
Vovk Mariia. Experiencing frustrating situations in adolescence and their transformation into life experience	35
Hrynyk Iryna. Features of self-presentation of personality in the student environment	51
Dub Vira. Socio-cultural characteristics of the value orientations of forced migrants	61
Podolyak Nataliia. Assertiveness of a psychologist as a condition for effective interpersonal communication	72
Ryhel Olesia, Posatskyi Oleksandr. Theoretical foundations of marriage destabilization	85
Skotna Nadiya, Afanasenko Valentyna. Cultural and historical development of human creative idea	97
Khavula Roman. Psychological features of the development of young people's readiness for fatherhood	114
Yaroshko Mykola, Yaroshko Petro, Gulych Mariia. Peculiarities of the content of personal identification in adolescence in the context of modern society development	134

UDC 159.954:001.891''18/19''

DOI: 10.24919/2312-8437.49.257566

АФАНАСЕНКО Валентина – доктор філософських наук, доцент кафедри психології, Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, вул. Бидгоцьська, 38, м. Черкаси, Україна, індекс 18000 (vallina_k911@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9219-7087>

СТЕЦЬ Валентина – кандидат філософських наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (valentina_stec@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5530-5376>

Бібліографічний опис статті: Afanasenko, V., & Stets, V. (2021). Creativity problem in scientific research in the XIX–XX centuries. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 9–21. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.257566>.

ПРОБЛЕМА ТВОРЧОСТІ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті висвітлено результати наукової рефлексії проблеми творчості людини у теоріях ХІХ–ХХ століття. Застосований міждисциплінарний підхід та використано загальнонаукові принципи об'єктивності, системності, історизму, світоглядного плюралізму, а також логіко-семантичний, системний і прогностичний підходи у вивченні й узагальненні досліджуваної проблеми творчості.

Історичний розгляд проблеми творчості визначає необхідність з'ясування справжнього призначення людини буття, способу й характеру самореалізації та перманентної життєтворчості.

У психологічних традиціях вивчення творчості орієнтоване на прагматичні цінності і реалізується у ідеях взаємозв'язку творчості із «виробництвом» ідей, продуктів, які характеризує новизна і значущість.

Доведено, що евристично цінним у розвитку ідеї творчості є синергетичний підхід. Розуміння творчості як єдності хаосу та порядку у синергетиці перегукується із міфологічним тлумаченням на засадах аналогічного сприйняття світу як плинного й алогічного (збігу випадковостей), який не передбачає існування трансцендентного виміру ієрархічної упорядкованості та перетворення його на однорідний простір. Синергетичний підхід у розвитку ідеї творчості є своєрідним завершенням її культурно-історичного гештальту з одночасним відкриттям можливостей – потенцій для подальшого розвитку на вищому рівні розуміння людини. Особливість сучасного перехідного етапу визначає зміщення акцентів із ідеї деміурга на потенційну здатність саморозвитку, що орієнтує на дослідження потенційного творчого ресурсу особистості.

Ключові слова: творчість; людина; особистість; раціоналістична теорія; ірраціоналістична теорія; концепція всеєдності.

AFANASENKO Valentyna – Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Psychology, Cherkasy Regional Institute of Postgraduate Education of Teachers of the Cherkasy Regional Council, 38, Bydgoskhska Str., Cherkasy, Ukraine, postal code 18000 (yallina_k911@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9219-7087>

STETS Valentyna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (valentina_stec@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5530-5376>

To cite this article: Afanasenko, V., & Stets, V. (2021). Creativity problem in scientific research in the XIX–XX centuries. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 9–21. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.257566>.

CREATIVITY PROBLEM IN SCIENTIFIC RESEARCH IN THE XIX–XX CENTURIES

Abstract. The article highlights the scientific reflection results on the human creativity problem in the theories of the XIX–XX centuries. An interdisciplinary approach was applied and the general scientific

principles of objectivity, systematics, historicism, worldview pluralism, as well as logical-semantic, systemic and prognostic approaches were used in the study and generalization of creativity researched problem.

The historical consideration of the creativity problem substantiates the need to clarify the true purpose of human existence, the way and nature of self-realization and permanent creativity.

In the psychological traditions, the study of creativity is focused on pragmatic values and is realized in the ideas of the relationship of creativity with the "production" of ideas, products that are marked by novelty and significance.

It is noted that modern psychological traditions of studying creativity are dominated by pragmatic approaches and directions in which creativity is associated with the "production" of ideas, products, which are marked by novelty and significance.

It is proved that the synergetic approach is heuristically valuable in the development of the creativity idea. The creativity understanding as a chaos unity and order in synergetics echoes the mythological interpretation based on a similar perception of the world as fluid and illogical (coincidence), which doesn't imply the existence of hierarchical order transcendent dimension and its transformation into a homogeneous space. The synergetic approach in the development of creativity idea is a kind of completion of its cultural and historical gestalt with the simultaneous opening of opportunities – potentials for further development at the highest level of human understanding. The peculiarity of the modern transition stage determines the shift of emphasis from the demiurge idea to the potential ability of self-development, which focuses on the study of individual potential creative resources.

Key words: *creativity; human; personality; rationalist theory; irrationalist theory; omnipresence concept.*

The problem formulation. In the XIX–XX centuries creativity development theory representatives determined two areas of knowledge: irrational and rational. At the heart of rationalist theory is the appeal to ratio, which is formed mainly under the influence of socio-economic factors. Creativity in this case is explained as the result of a complex process of interaction between individual and social. Human activity is recognized as creative only when the result generated by it is new not only for the creative activity subject, but also for the social system in which he is inscribed and which recognizes his activity. The moment of society transformation, therefore, is an essential creativity characteristic,

which is a rational activity, because it has both the subject and the object of creative activity. Me-thinking – identical to Me-creative. In other words, a person is a subject of creative activity, as a result of which a certain product is formed, whether it is a new scientific system, a new design or a new melody. Ultimately, creativity is identical with production as the creation of material or mental objects. Creating a new object is creativity.

Irrationalist theory justifies creativity as a spontaneous personal activity process that has nothing to do with a particular (social, cultural, etc.) context based on intuition and presupposes genius. With the help of intuition a human generates creative ideas that are "intuitive because they are not derived logically from any other judgments or other previously perceived information" (Korniienko, 2008, p. 49).

Analysis of recent research and publications. Creativity as a subject of scientific research owes much to the development of psychology, in particular foreign psychology. Research on creativity theories and concepts is represented by a wide range of schools and areas: associative (S. Mednick, C. Martindale, etc.), gestalt psychological (K. Wertheimer, K. Dunker), psychoanalytic (S. Freud, L. Kubie, P. Vernon), psychometric (J. Guilford, E. Torrance), cognitive (P. Langley, R. Weisberg, etc.), socio-personal (F. Barron, H. Eysenck, H. Gough, D. MacKinnon, etc.), integrative (T.M. Amabile, M. Csikszentmihalyi, H. Gardner, H. Gruber, T. Lubart, M. Mumford, S. Gustafson, D. Perkins, D. Simon, L.F. Schoenfeldt, R. Sternberg, R. Weisberg, R. Woodman).

The human's problems, his needs and abilities is a traditional research field of philosophy focusing on sociology, genetics, biology, economics. The basis of the socio-personal approach (F. Barron, H. Eysenck, H. Gough, D. MacKinnon) was the statement that the creative process is not the subject of only one study but many disciplines. The interdisciplinary research system, different sciences testifies efforts integration to the methodological significance of creativity problem developing in modern conditions and the scientific reflection expediency on the historical stages of its formation.

The purpose of the article is scientific reflection on the cultural and historical development of the creativity problem in scientific research of the XIX–XX centuries.

The main material interpretation. The neo-Marxism philosophy and postmodernism consider creativity on the basis of rationalism main-

ly in the Marxist sense. It is associated with the revolution as it denies old foundations and old understanding of the world. Postmodernism proclaims the intellectual revolution – the destruction of old metaphysics and the old way of thinking. In a positive sense, we are not talking about creativity, because it is understood in the subject-object sense, so creativity remains in philosophical and psychological theories as production.

Thus, J. Baudrillard (Bodriyar, 2000) understands production in a broad sense as a large-scale formation, which is the main civilization characteristic. The production end is the creativity end. In a post-industrial society, production becomes a simulacrum, it doesn't produce new, but redistributes and replicates what already exists. This is a kind of "the code error", when production doesn't create anything, but puts labels on things. For Baudrillard – to create is to label well-known things. We are not talking about any new meaning. The denial of civilization creative principle can be understood if we keep in mind that it states the logical conclusion of the creativity vision within the subject-object paradigm. The paradox of this approach to creativity is obvious, as it inevitably becomes associated with objectification, extrapolation because the subject of creative activity opposes the object.

In the irrational direction, the unconscious is considered to be the creative source of human, in which intuitive potentialities are rooted. The main ideas are about the unconscious scientifically substantiated by S. Freud (Freyd, 1989), formed the basis of the existence theory in the human psyche of a special unconscious sphere, which experiences bottomless secret reservoir, energy which determines the human's work consciousness and external behavior.

Unlike Freud, who considered mainly the "personal" unconscious, C.J. Jung recognized the impersonal, "ancestral", or unconscious collective layer, similar to how the human body in a number of rudimentary organs retains the remnants of ancient functions and states, as well as the soul, obviously, having outgrown these archaic urges, bears all the signs of past development and repeats the infinitely ancient motifs in their fantasies and dreams. The archetype itself can never reach consciousness directly, only indirectly with the symbols help available just in creatively designed material as regulating principles of its formation; in other words, we are able to reconstruct the original basis of the prototype only by reverse reproduction – from the work of art to its origins (Yung, 1992).

According to Jung, there are two types of creativity – psychological and visionary. Psychological type as a material has a meaning accessible to ordinary human consciousness: life experience, passionate experiences, human destiny. Jung calls this kind of work "psychological" for the reason that it always unfolds within the psychologically understandable. In visionary creativity everything is different. It has nothing in it that would be familiar, comes from the abyss of pre-human centuries or from the worlds of superhuman nature, consists of some primordial experiences, before which human's nature is threatened by complete helplessness and helplessness. The creative process, according to the researcher, consists of the archetype unconscious spiritualization, its unfolding and plastic design until the completion of art works. Such creativity gives life to those images and figures that the spirit of the time just lacked the most. From dissatisfaction with modernity, creative longing takes a person deeper, until it feels in his unconscious the prototype, which is able to compensate for the shortcomings and one-sidedness of the modern spirit. It is absolutely obvious that from this point of view, creativity is disease product, neurosis, because it is determined by dissatisfaction. It takes a tremendous irrational effort, the faith, to understand that the highest human genius creations are the works of the lower animal instinct, with which "passivity and suffering are connected".

According to critics of psychoanalytic concepts creativity, on the contrary, overcomes the primitive nature, it "has the opportunity to see the manifestation of the infinite in the final, immortal beginning in mortal beings", thanks to creativity "people become, so to speak, godlike" (Omelchenko, 2005, p. 100). In other words, creativity is a factor in saving a person, not immersing him in the darkness of unconscious desires.

Meanwhile, further development of psychoanalysis led to a revision of the nature consciousness determinants and the idea of the consciousness definition rigidity by unconscious factors. Thus, E. Fromm "replaces the Freudian physiological principle of explaining human passions with the evolutionary sociobiological principle of historicism, rightly noting that we must avoid isolated analysis of only mental or only social in human" (Fromm, 1994, p. 19). According to the author, the main features of human nature arise from its general existence, i.e. from the unique situation in which it found itself. Rejecting or correcting the attempts to unravel the mystery of human consciousness, made by Marx,

S. Freud and other thinkers, E. Fromm persistently tries to identify ways to "renewal", "revival", "self-discovery" and "self-realization" of the human.

The omnipresence concept as a way of creative openness to the world is continued by the religious and philosophical tradition of the XX century. Thus, a feature of metaphysics is a keen sense of human personality as a divine spiritual principle in human (Frank, 1997). The philosopher teaches understanding of the divine being as omnipresence, the idea that every part of it is connected with all being through any other, that God through all is to all and all through all – in God. The unity of interpenetration and fusion things clarifies existence as monodualistic. The philosopher believes that the Incomprehensible is closest to us in spiritual life, which he justifies as the antinomic unity of immediate existence and self, continuity and self-limitation. Mental being is thus a direct being revealed to oneself. However, direct existence within itself, in fact, can not realize itself, it goes beyond its limits, transcends, embodied above all in cognitive and emotional – volitional intentions, in the immediate realm of reality. Transcending into reality, inwardly, it thus passes into spiritual being and, turning to another "Me", direct self-realization is realized outwardly. This transcendence is at the same time the ascent of the soul into the reality immeasurable depths, into the spirit realm. Thus, human is not just an object of reality, he is twofold, because he belongs to the superworld reality.

S. Bulgakov also talks about the unity of the ancestral and the personal in human. "The individual human is not only a self-closed microcosm, but also part of the whole, he is exactly that one who belongs to the mystical human body" (Bulgakov, 1994, p. 345). It is not secular society that limits the uniqueness of the human person, which claims to be absolute, but the mystical unity in God. God creates both equality and a hierarchy of people. Life activity is not so much an external act as an internal one: "only by immersing ourselves in our own mystical roots in the whole organism, we feel our catholicity, we know ourselves as not-ourselves" (Bulgakov, 1994, p. 346). Thus, creativity becomes a process of learning the depths of the inner world of human, unique and conciliar.

We are impressed by the idea of permanent creative development, which to H. Bergson appears as "the duration of the universe". "The deeper we comprehend the nature of time, the clearer we will understand that duration is an invention, the creation of forms, the continuous development of something completely new" (Bergson, 2001, p. 46). It is im-

portant that the author points out the need to distinguish between two opposite actions – "ascent" and "ascension". The first "unrolls the prepared scroll"; such an action could be almost instantaneous, as is the case with a spring that straightens. The second corresponds to the inner work of maturation and creativity, continues because this is its essence, which imposes its rhythm on the first, which is not inseparable from it (Bergson, 2001, p. 47).

"Once the original situation appears, it finds its explanation in the elements that the analysis now reveals in it. But what is right about the creation of a new species is also right about the creation of a new individual and in general for any moment of any living form. For, if the new species emergence requires change to reach a certain magnitude and commonality, then imperceptibly, continuously, it occurs at any time in every living thing. And those sudden mutations that we are told about today become possible only when the incubation work has already ended, or, more precisely, the work of maturation in a generations number. In this sense, about life, as well as about consciousness, we can say that it creates something every minute" (Bergson, 2001, p. 9).

The idea of a living universe that is constantly evolving is in tune with modern scientific ideas. Nowadays, the ideas of the absence of rigid determinism, the instability of the fundamental characteristics of the universe, the diversity of development and the need to take into account the internal trends of complex systems are gaining more and more recognition.

Ideas related to the personality's self-realization process and creativity have heuristic value. According to A. Maslow, such personality traits as self-confidence, courage, freedom, involuntariness, self-recognition, not only inherent in creative people, but also increase the likelihood of their creative potential realization (Maslow, 1997, p. 429).

According to K. Rogers, creative people are distinguished by the desire for self-realization, which is the driving force behind the creativity development (Rodzher, 1990, p. 165). Thus, within the personal approach framework, the close connection of creativity with the personal traits, motivation, the desire to self-realization of creative abilities in the social sphere has been established and described.

Psychological research is developed on the activity basis (A. Bruhlinsky, L. Vygotsky, A. Matyushkin, S. Rubinstein, O. Tikhomirov, M. Yaroshevsky), personal (B. Ananiev, L. Yermolaeva-Tomina, A. Ya-

kovlev) and integral (D. Bogoyavlenskaya, V. Druzhinin, J. Ponomarev, V. Molyako, N. Khazratova) approaches to the creativity problem. The cultural-historical concept of the development of higher mental functions of L. Vygotsky and the activity approach of S. Rubinstein became the creativity research basis as an activity.

In the study of creativity in the works of the above authors the emphasis is on different personality traits (characterological, emotional, motivational, socio-role, etc.), which reveals the characteristic of psychological research trend of fragments isolation, the whole psyche components abstraction.

In our opinion, the most holistic creativity concept as a mental process was proposed by J. Ponomarev. He considers creativity as a development mechanism, as an interaction that leads to development; human creativity is one of the specific forms of this mechanism manifestation. The study of creativity is based on the principle of phenomenon development stages transformation in the structural level of its organization and the functional stages of further developmental interactions. He singled out the mechanism of development as a creativity criterion (Ponomarev, 1976, p. 304). The creative process, according to J. Ponomarev, is facilitated by components that determine the human life uniqueness:

- psychological flexibility, the level of which determines the interaction of rational and intuitive human psyche layers in the holistic creativity mechanism implementation;

- the creative motivation power, which determines a person's commitment to finding something new in an uncertain, sometimes frustrating situation; it is motivation that keeps a person from gradually leaving the creative situation or going into the zone of concreteness, certainty, reproductive decisions;

- the breadth and depth of human awareness of various subject, socio-cultural and other contexts, which allows him to distinguish between "by-products" of creative search innovative products.

The range of basic approaches in psychology testifies to the creativity scientific research specifics: in attempts at rigorous scientific, in particular experimental research, there is a high probability of research subject losing, the mysterious creative process. Trying to get closer to the depths of the secret nature of creativity can take too far from the accepted science canons.

Synergetic approach has significant heuristic potential for meaningful creativity interpretation, prospects of its modeling. Creativity on the basis of synergetics defines a complex of organic systems that are capable of self-development, which are characterized by internal coherence and determinism, binary structure and chaos coexistence. Creativity is characterized as an open process regarding the possibilities of a diverse world. Activity is a constitutive basis for creativity. Chaos serves as a constructive mechanism for complex systems self-organization and a determining condition for the system development according to its own scenario. Creativity is based on the potential ability of the system to plunge into chaos and get out of it, to make transitions from stable or cyclical activity to generate unexpected signs and properties, emotional behavioral reactions manifestations, original ideas, options. O. Knyazeva notes that human creative activity requires special stages or constantly present layers of the subconscious random, stochastic, chaotic movement of the mind. To be productive, cognition must have falling or immersion periods in chaos.

The creativity path is to surrender to the power of chaos to master it, to submit to chaos, to be able to create a refined structure out of it. Creativity characterizes dissipative systems (unbalanced and open), when at a certain stage of dynamic stability there are bifurcation points. The bifurcation point is a special transition moment, which is characterized as the emergence of order from chaos, where a slight impact (fluctuation) can dramatically change the state of the system as a whole and where there is a branching of system development possible ways. The bifurcation point determines the variability of activity strategies, creative search for personality. An open and nonlinear system contains potential being, ideal samples, i.e. "filled" with potential, unrealized forms and structures.

Understanding creativity in the chaos unity and order determines the task in which, according to the authors, modern research should find a variant between two concepts, each of which leads to alienation: the concept of the world governed by laws that leave no room for innovation and creation, and the concept, the symbol of which is God, who "plays the dice", that is, the concept of an absurd, casual world in which nothing can be understood.

Conclusions. In the scientific knowledge of creativity in the XIX–XX centuries, the rationalist theory is formed under the influence of

socio-economic factors, in it creativity is considered to be the result of a complex process of interaction between individual and social, and it is an essential feature in the society transformation. Instead, irrationalist theory substantiates creativity as a spontaneous personal activity process based on intuition and presupposes genius.

In the philosophical omnipresence concept, creativity is presented as the result of conscious interaction and the unconscious. The source of creativity is beyond objective reality. Creativity is not a reflection of the latter, although it perfectly contains the natural world. But, in addition to the ideal "way" of the natural world, the universal being contains images of "possible worlds", because it is meaningfully a "universe of the conceivable". Creativity, from this point of view, is the "projecting" of possible worlds into the real world. That is why it brings to this world something new, unprecedented. Creativity becomes true and true through the embodiment of Good, Truth, Beauty, which are inseparable and identical in every creative act of human and in which the spiritual basis of creativity is laid.

Modern psychological studying creativity traditions are dominated by pragmatic approaches and directions in which creativity is associated with the "production" of ideas, products that are characterized by novelty and significance.

A synergetic approach is heuristically valuable in the development of the creativity idea. The creativity understanding as a chaos unity and order in synergetics echoes the mythological interpretation based on a similar perception of the world as fluid and illogical (coincidence), which doesn't imply the existence of a transcendent dimension of hierarchical order and its transformation into a homogeneous space. The synergetic approach in the development of the creativity idea is a kind of its cultural and historical gestalt completion with the opportunities simultaneous opening – potentials for further development at the highest level of human understanding. The peculiarity of the modern transition stage determines the shift of emphasis from the demiurge idea to the potential self-development ability, which focuses on the study of individual potential creative resources.

Література

Бергсон, А. (2001). *Творческая эволюция*. (В. Флерова, Пер.). Москва: ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц.

- Бодрийяр, Ж.** (2000). *Символический обмен и смерть*. Москва: Добросвет.
- Булгаков, С.** (1994). *Свет не вечерний: созерцания и умозрения*. Москва: Республика.
- Корнієнко, Н.** (2008). *Запрошення до хаосу. Театр (художня культура) і синергетика. Спроба не лінійності*. Київ.
- Маслоу, А.** (1997). *Дальние пределы человеческой психики*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Омельченко, Н.** (2005). *Опыт философской антропологии*: монографія. Волгоград: ВолГУ.
- Пономарев, Я.** (1976). *Психология творчества*. Москва: Наука.
- Роджерс, К.** (1990). Творчество как усиление себя. *Вопросы психологии*, 3, 165.
- Франк, С.** (1997). *Реальность и человек*. Москва: Республика.
- Фрейд, З.** (1989). *Введение в психоанализ: лекции*. Москва: Наука.
- Фромм, Э.** (1994). *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика.
- Юнг, К.** (1992). *Феномен духа в искусстве и науке*. Москва: Ренессанс.

References

- Bergson, A.** (2001). *Tvorcheskaya evolyutsiya [Creative evolution]*. (V. Fleurova, Trans.). Moscow: TERRA-Knizhnyy klub; KANON-press-Ts [in Russian].
- Bodriyar, Zh.** (2000). *Simvolicheskiy obmen i smert [Symbolic exchange and death]*. Moscow: Dobrosvet [in Russian].
- Bulgakov, S.** (1994). *Svet nevecherniy: sozertsaniya i umozreniya [Non-evening light: contemplation and speculation]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- Korniienko, N.** (2008). *Zaproshehnia do khaosu. Teatr (khudozhnia kultura) i synerhetyka. Sproba ne liniinosti [Invitation to chaos. Theater (art culture) and synergetics. An attempt at non-linearity]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Maslou, A.** (1997). *Dalnie predely chelovecheskoy psikhiki [The far reaches of the human psyche]*. Saint Petersburg: Evraziya [in Russian].
- Omelchenko, N.** (2005). *Opyt filosofskoy antropologii: monografiya [Experience in Philosophical Anthropology: Monograph]*. Volgograd: VolGU [in Russian].
- Ponomarev, Ya.** (1976). *Psikhologiya tvorchestva [Psychology of creativity]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Rodzhers, K.** (1990). Tvorchestvo kak usilenie sebya [Creativity as self-empowerment]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 3, 165 [in Russian].
- Frank, S.** (1997). *Realnost i chelovek [Reality and man]*. Moscow: Respublika [in Russian].

- Freyd, Z.** (1989). *Vvedenie v psikhoanaliz: lektsii [Introduction to psychoanalysis: lectures]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Fromm, E.** (1994). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- Yung, K.** (1992). *Fenomen dukha v iskusstve i nauke [The phenomenon of the spirit in art and science]*. Moscow: Renessans [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.04.2021 р.

УДК 316.6:004.77-053.6

DOI: 10.24919/2312-8437.49.255847

БОРИСЕНКО Зоряна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (adurkalets@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5084-0361>

Бібліографічний опис статті: Борисенко, З. (2021). Психопрофілактика залежності підлітків від Інтернету. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 22–34. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255847>.

ПСИХОПРОФІЛАКТИКА ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ ВІД ІНТЕРНЕТУ

Анотація. На сьогоднішній день застосування Мережі інтернет нинішніми підлітками, як правило, зводиться до спілкування та онлайн ігор. Недолік відповідної цензури інформації, розосередженої на веб-сайтах, вільне застосування Інтернету може послужити причиною непередбачуваних змін особистості, з'являється небезпека відділення віртуального життя особистості від реального. Сьогодні основними користувачами Інтернету в Україні, згідно з даними соціологічних опитувань, вважаються люди віком від 12 до 24 років, значна частка яких – школярі. Інтернет для них вважається не тільки інформативним місцем, засобом спілкування, але і нерідко засобом уникнення дійсності та (або) отримання задоволення. З цієї причини профілактика Інтернет-залежності підлітків стає особливо важливим завданням сьогодення, оскільки в більшості своїй, саме серед підлітків виявляється максимальна частка Інтернет-залежних.

У статті розглядаються теоретичні засади проблеми Інтернет-залежності, розкрито зміст поняття «Інтернет-залежність». Визначаються чинники, описані особливості прояву Інтернет-залежності в підлітковому віці та її наслідки для здоров'я і розвитку особистості.

Проаналізовано підходи до здійснення профілактики, що повинна ґрунтуватися на принципі усвідомленого сприйняття ознак,

симптомів, мотивів та наслідків Інтернет-залежної поведінки. Відзначається, що профілактика має здійснюватися на державному рівні, психологічною службою ЗНЗ із залученням батьків. Акцентується на тому, що система заходів щодо профілактики має бути створена з урахуванням підліткових особливостей та орієнтована не на порятунок від вже сформованої залежності, а на попередження можливої проблеми у цій галузі.

Ключові слова: уязливість; адикція; Інтернет-залежність; підлітки; Інтернет-користувачі; профілактика Інтернет-залежності; психопрофілактичні засоби.

BORYSENKO Zoryana – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (adurkalets@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5084-0361>

To cite this article: Borysenko, Z. (2021). Psykhoprofilaktyka zalezhnosti pidlitkiv vid Internetu [Psychoprophylaxis of adolescents' addiction to the Internet]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 22–34. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255847> [in Ukrainian].

PSYCHOPROPHYLAXIS OF ADOLESCENTS' ADDICTION TO THE INTERNET

Abstract. *The Internet application of today's teenagers is usually reduced to communication and online games. The lack of appropriate censorship of information scattered on websites, the free use of the Internet can cause unpredictable changes in personality with a danger of separating the virtual life of the individual from real life. The main users of the Internet in Ukraine in this period, according to opinion polls, are people, aged 12 to 24, a significant proportion of which are school-children. For them, the Internet is considered to be not only an informative place, a means of communication, but also often a means of avoiding reality and (or) having fun. For this reason, the prevention of Internet addiction in adolescents is becoming a particularly important task today, because in most cases the maximum proportion of Internet addicts is among adolescents.*

The article considers the theoretical foundations of the problem of Internet addiction revealing the meaning of the concept of "Internet addiction". It identifies the factors that describe the features of the manifestation of Internet addiction in adolescence and its consequences for health and personal development.

Approaches to prevention are analyzed, which should be based on the principle of conscious perception of signs, symptoms, motives and consequences of Internet-dependent behavior. It is noted that prevention should be carried out at the state level, by the psychological service of the CEI with the involvement of parents. Emphasis is placed on the fact that the system of prevention measures should be tailored to adolescents and should not focus on rescuing from existing addiction, but on preventing a possible problem in this area.

Key words: *addiction; Internet addiction; teenagers; Internet users; Internet addiction prevention; psychoprophylactic drugs.*

Постановка проблеми. Нові технології приносять із собою різноманітні можливості, але вони пов'язані з багатьма небезпеками, в тому числі залежністю. Цифрові медіа є невід'ємною частиною щоденної розваги дітей та підлітків. Швидке поширення електронних засобів масової інформації та їхні дедалі новіші можливості, окрім позитивного освітнього та інформаційного потенціалу, пов'язані з численними загрозами.

Оперування Інтернет-ресурсами у деяких її користувачів стає домінуючою цінністю, забираючи щоразу все більше і більше часу, призводячи з часом до зниження здатності до вольового контролю власної активності у віртуальному просторі. А це, зі свого боку, спричиняє особисті та соціальні негаразди, соціальну дезадаптацію, появу труднощів у комунікативній та професійній сферах. Такий вид психологічної залежності від віртуального інформаційного середовища, отримав назву – Інтернет-залежність («Internet Addiction Disorder» – Д. Гринфільд).

Розгляд питання психопрофілактики Інтернет-залежності у підлітковому середовищі є актуальним також з огляду на те, що кількість користувачів Інтернету цієї вікової групи в Україні щороку стрімко зростає. Про це свідчать дані досліджень, проведених Інститутом соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, відповідно до яких серед українських користувачів Інтернету залежними вважаються від 2% до

6 %. У цій статистиці насторожує той факт, що абсолютну більшість залежних від Інтернету становлять підлітки, які ще не мають достатніх психофізіологічних можливостей протистояти віртуальному світу, що відкривається засобами Інтернету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню безпеки надмірного користування мережею Інтернет присвячено чимало сучасних наукових праць, (О. Арестова, Ю. Бабаєва, К. Боярова, О. Войкунський, А. Гольдберг, А. Жичкіна, М. Іванов, О. Смілова, Н. Чудова, К. Янг). Вивчені особливості психічних станів користувача комп'ютера (І. Белавіна, Дж. Грохол, О. Дроздов, Т. Мітельов, Л. Подригало, І. Тютюнник). Проаналізовані проблеми Інтернет-залежності як різновиду адиктивної поведінки (Б. Браун, В. Лоскутова, М. Холл, О. Шайдуліна, М. Шоттон). Психологічні наслідки зловживання комп'ютерною інформацією розглянуто в дослідженнях Л. Гур'євої, Е. Мулика, О. Шинкаренко, О. Якушиної. А. Гольдберг, Н. Спайра, К. Янг, які відверто називають глобальну комп'ютеризацію приватного життя хворобою XXI ст.

У вітчизняній науковій літературі феномен Інтернет-залежності вивчали О. Дроздов, Т. Карабін, В. Лоскутова, Л. Юр'єва. Означений феномен розглядався з позицій вікових особливостей, але здебільшого у соціальному (Е. Белінська) або медико-психологічному (Т. Ботьот) аспектах.

Мета статті – обґрунтування змісту, форм та засобів психологічної профілактики залежності підлітків від Інтернету.

Виклад основного матеріалу. Проблема зловживання Інтернетом викликала інтерес дослідників у 90-х рр. XX ст., але й досі це явище недостатньо визначено, у використаній термінології воно позначається як: зловживання Інтернетом, патологічне використання або залежність від Інтернету.

Незважаючи на те, що цей розлад не включений до офіційної класифікації захворювань DSM-IV (Довідник з діагностики та статистики психічних розладів), Всесвітня організація охорони здоров'я віднесла Інтернет-залежність до категорії патологічних уподобань.

Інтернет-залежність – це патологічна потреба людини використовувати Інтернет-ресурси, що супроводжується соціальною дезадаптацією та психологічними симптомами (Ларионова & Дегтерев, 2013). Як зазначають А. Хентонен та С. Турчанінов, Інтернет-

залежність належить до класу нехімічної залежності. Головною ознакою її є нав'язливе бажання увійти до Інтернету та нездатність з нього вийти. Для будь-якого користувача Інтернету залежність стає проблемою тоді, коли поведінка його виражена багатогодинним проведенням часу в мережі, відсутністю поділу часу, почуттям ейфорії і безмежної свободи. Людина починає порушувати режим харчування, обманювати близьких і друзів у применшенні кількості часу в мережі, до цього додаються фізичні розлади (часті головні болі, різі в очах, ломота в кістках, стрибки тиску тощо). Соціальна дезадаптація є останньою стадією Інтернет-залежності, коли Інтернет-користувачі, перебуваючи у віртуальному світі, перестають отримувати задоволення від спілкування в мережі. Згодом це призводить до тяжких депресивних розладів (Толкачева, 2016).

Майже кожне дослідження, проведене на цю тему, підтверджує прямий зв'язок між віком та Інтернетом, а також між віком і занедбаністю на роботі, в коледжі. Це означає, що підлітки та молоді люди, ймовірно, більш схильні до Інтернет-залежності, ніж будь-яка інша вікова група. Серед усіх людей, які страждають на цю залежність, підлітки та молоді люди частіше нехтують роботою (або школою), ніж літні, більш зрілі люди з подібною залежністю. У найвідомішому дослідженні психометричних властивостей Інтернет-залежності вік був єдиним прямим і постійним чинником цієї залежності, серед усіх інших факторів (Акимов, 2006).

Зловживання комп'ютером молодими людьми може мати негативний вплив як на фізичне, так і на психічне здоров'я. До фізичних наслідків належать: аномальний розвиток кістково-м'язової системи, дефекти постави, проблеми із зором, порушення сну, формування невідповідних харчових звичок.

Несприятливі зміни в когнітивній та емоційній сферах – це, насамперед, проблеми з концентрацією, труднощі з критичним мисленням, емоційна лабільність, схильність до пригніченого настрою, низька самооцінка, нездатність нормально функціонувати в соціальній ситуації в реальному світі та для організації часу, доступного в автономному режимі. Залежність від комп'ютерних ігор може стати серйозною проблемою.

Ігри з великою дозою насильства можуть бути особливо небезпечними, коли гравець є не лише спостерігачем, а й віртуальним злочинцем. Часті контакти з цим видом розваг можуть призвести

до зниження чутливості та схильності до агресивної поведінки в реальному житті. Варто зазначити, що, незважаючи на необхідні вікові обмеження, багато з цих ігор легко доступні навіть для молодших підлітків.

Життя у віртуальному світі може негативно вплинути на розвиток особистості молодої людини. Комп'ютер дає змогу створити образ на власний розсуд, представити себе в кращому світлі, а також, створюючи ілюзію повної анонімності, він заохочує агресивну словесну поведінку щодо інших людей. Підлітки рідко замислюються про наслідки такої поведінки, ставляться до них як до як до легкого способу почувати себе краще, підвищувати самооцінку або розважатися.

Більшість підлітків дружать, діляться приватною інформацією про себе, надсилають свої фотографії. Молоді користувачі Інтернету запрошуються незнайомцями в Інтернеті говорити, отримувати пропозиції про зустрічі і часто брати в них участь, рідко повідомляючи про це своїм батькам.

У світлі цих ризиків, доцільно вживати запобіжних заходів у час, коли неналежна поведінка ще не надто вкорінена.

Як вказує Т. Ісакова (Ісакова, 2011), на рівні уряду розроблено низку програм, спрямованих на профілактику та корекцію Інтернет-залежності. Так, відомою є програма «Безпечний Інтернет», започаткована ЄС у 2005 р., що спрямована на захист молоді та дітей від негативного впливу Інтернету та передбачає участь національних правоохоронних органів, неурядових організацій і науковців.

Отже, робота щодо профілактики виникнення Інтернет-залежності відбувається як на державному рівні, де розробляються різні програми, спрямовані на недопущення формування адикції, зокрема серед підлітків та в молодіжному середовищі, так і на рівні роботи окремих дослідників, які пропонують авторські профілактичні та психокорекційні програми, метою яких є створення умов для гармонійного розвитку особистості, що сприяє виникненню стійкості до адиктивних впливів.

Зокрема, праці Н. Завацької, Н. Коломінського, С. Кулакова, І. Лисенко, Н. Максимова, Т. Яценко спрямовані на аналіз особливостей профілактики виникнення Інтернет-залежності; психотерапії межових розладів і станів залежності присвячені дослідження

Н. Захарова; корекцію адиктивної поведінки в рамках психодинамічних теорій проаналізовано Н. Злигостьєвою; М. Дрепа описала психологічну профілактику Інтернет-залежності.

Т. Вакулич вважає доцільним впровадження в діяльність психологічних служб ЗНЗ програм запобігання Інтернет-залежної поведінки, яка має ґрунтуватися на принципі усвідомленого сприйняття ознак, симптомів, мотивів та наслідків Інтернет-залежної поведінки через лекції, бесіди та консультації.

Система знань про прояви та особливості Інтернет-залежної поведінки є важливою умовою її профілактики, оскільки, володіючи такою інформацією, людина здатна виявити в себе ознаки адикції вже на перших етапах її формування та не допустити її поглиблення й закріплення. У разі здійснення профілактики Інтернет-залежності серед підлітків важливо також проводити роз'яснювальну роботу з батьками, що дасть їм можливість, за необхідності, контролювати час, який підліток проводить у мережі та проаналізувати, яка його діяльність в Інтернеті є провідною (чи використовує він його з метою навчання, чи ж грає в комп'ютерні ігри або спілкується на форумах).

Дослідник наголошує також на розвитку особистісної та комунікативної сфер у системі здійснення профілактичної роботи із залежними від Інтернету за допомогою психомалюнку, рольових ігор, методів невербальної взаємодії тощо (Вакулич, 2006).

Розвиток особистісної сфери є умовою профілактики адиктивної поведінки, оскільки відчуття гармонії, відсутність внутрішніх конфліктів, узгодженість індивідуальних якостей особистості передбачають високий рівень її адаптації в соціумі, пристосування до умов життя в групі, до якої вона належить. Це дає змогу особистості відчувати власну повноцінність, впевненість у собі, робить комфортним її повсякденне життя.

Удосконалення комунікативної сфери особистості також виступає необхідною умовою психопрофілактики Інтернет-залежності, оскільки саме невміння встановлювати контакти з навколишніми, вибудовувати гармонійні стосунки з ними викликає прагнення знайти альтернативну реальність, таку сферу, де особистість почувалася б впевненою та розкутою, і найчастіше такою сферою стає Інтернет, формуючи адикцію.

Робота з профілактики Інтернет-залежності повинна проводитися у закладі освіти, де перебуває особистість, оскільки встановлено, що найчастіше під вплив адикції попадають підлітки та молодь. Психопрофілактична діяльність має бути спрямована на виявлення груп ризику та систематичну роботу з ними, а також на роботу з усіма учнями, з метою донесення до них інформації про шкідливість Інтернет-залежності та про її вплив на особистість.

На думку О. Марьїної, профілактика Інтернет-залежності молоді можлива через створення психолого-педагогічних умов для посилення їх правової відповідальності та інформування про наслідки Інтернет-залежності для особистого здоров'я та здоров'я представників соціального оточення, а також через проведення профілактичних заходів зі зміцнення морально-психічного здоров'я. Це є першочерговим завданням громадських і державних організацій при побудові егалітарного діалогу з молоддю (Марьїна, 2011).

На думку Т. Ботьбот, програми профілактики Інтернет-залежності повинні складатися з ранньої діагностики (скринінг-діагностика), первинної (інформаційні, освітні, технології зайнятості, корекції сімейних відносин, релігійні) і вторинної профілактики. Профілактика Інтернет-залежності має становити поетапну систему, яка повинна створювати передумови для більш свідомого використання комп'ютерних технологій (Ботьбот, 2005).

М. Дрепа виділила основні напрями психологічної профілактики Інтернет-залежності, які полягають в інформуванні підлітків про механізми впливу мережі Інтернет на особистість, про причини, клінічні прояви, методи діагностики і наслідки Інтернет-залежності; виробленні стратегій високофункціональної поведінки; розвитку стійкості до негативних соціальних впливів; формуванні внутрішньоособистісних мотивів і системи цінностей, що відповідають здоровому способу життя; розвитку особистісних ресурсів Інтернет-залежних осіб з метою ініціації їх особистісного зростання; прищеплення навичок досягнення особистісних цілей у реальному житті і розширенні кола альтернативної залежній поведінці діяльності (Дрепа, 2010).

Ця система психопрофілактики Інтернет-залежності також побудована на визнанні інформування важливим засобом попередження адитивної поведінки, оскільки, володіючи певним рівнем знань щодо цієї проблеми, особистість може відстежити в себе

прояви Інтернет-залежності та вчасно вжити відповідних заходів, щоб не допустити її закріплення. Іншою умовою психопрофілактики є система дій, спрямованих на гармонізацію особистості, корекція тих рис, що роблять людину чутливою до впливу адиктив. Розширюються уявлення людини про власну особистість, формується позитивне самоставлення, підвищується здатність до прийняття нових соціальних ролей (Дрепа, 2010).

Психотехнологію, спрямовану на профілактику Інтернет-залежності, в основі якої лежить здійснення інструментального автоматичного контролю за рівнем втоми користувача комп'ютера, а також реалізація прийомів нейтралізації Інтернет-залежності на тлі сприятливих для аутосугестії рефлексивних актів позіхання описує Г. Чаусовський. Відомо, що рефлексивний акт позіхання характерний для стану стомлення, у тому числі й зумовленого тривалим перебуванням за комп'ютером. Позіхання є мимовільним актом дихання, що виникає при охоронному гальмуванні, для якого типовим є зниження контрольної функції кори головного мозку, а також формування короточасного перехідного стану свідомості. Таким чином, очевидним є той факт, що характерне для позіхання короточасне «відключення» контрольної функції мозку є вельми сприятливим фоном для реалізації аутосугестивних прийомів. Конструктивне оформлення розробленої психотехнології нейтралізації Інтернет-залежності виконане у вигляді фіксованої за допомогою штюка на оправі окулярів будь-якого типу (в тому числі й без лінз) тактильного сенсора положення нижньої щелепи користувача. Опущення нижньої щелепи в процесі позіхання спричиняє замикання електричних контактів тактильного сенсора, які комутують ланцюг включення звуковідтворювального пристрою, що наділений функціями звукозапису і програмованого акустичного таймера. Згідно з прийомом розробленого методу, включення звукозапису психокоригувальної спрямованості здійснюється саме в сприятливий для реалізації аутосугестивних прийомів короточасний момент трансогового стану, індукованого актом позіхання. Розроблена психотехнологія забезпечує також можливість використання актів позіхання для реалізації комплексу превентивних прийомів нейтралізації негативних психофізіологічних і техногенних аспектів, що виникають при тривалому просиджуванні за комп'ютером. Це зумовлено тим, що прослуховування афірмації на тлі актів позіхання формує

психологічний акустичний якір. Автоматичне озвучування програваним електронним таймером цих афірмації через кожну годину роботи за комп'ютером не тільки нагадує користувачам про необхідність зробити перерву, але й сприяє рефлекторному ініціюванню актів позихання. Таким чином, розроблена психотехнологія розширює можливості підвищення ефективності використання психотерапевтичних прийомів як для усунення Інтернет-залежності, так і мінімізації негативного впливу комп'ютерних систем на психічне і фізичне здоров'я користувачів (Чаусовский, 2011).

В основі цієї технології лежить психофізіологічний принцип, що дає змогу запобігти Інтернет-залежності на основі вироблення умовних рефлексів. Розроблена технологія сприяє кращому контролю особистості над своєю імпульсивною поведінкою, розвиває саморегуляцію та здатність до самоконтролю, що допомагає їй оптимізувати час перебування в мережі.

Усе вищесказане вказує на те, що лише цілісний підхід до розв'язання питання Інтернет-залежності забезпечує системну та професійну підтримку. Профілактичні заходи, на нашу думку, мають здійснюватися у таких напрямках:

1. Універсальний – орієнтований на ціле населення: профілактичні заходи, спрямовані на цілі групи (популяції), незалежно від ступеня індивідуального ризику виникнення проблем Інтернет-залежності. Їхня мета полягає у тому, щоб зменшити або усунути фактори ризику, що сприяють розвитку проблем, пов'язаних з неналежним використанням сучасних Інтернет-ресурсів. Універсальні дії реалізуються, наприклад, у популяції: дітей та підлітків у дошкільному або шкільному віці; молодих людей; батьків зі школярами тощо;

2. Вибірковий – орієнтований на осіб та групи з високим ризиком: профілактичні заходи, адресовані особам чи групам, які через свої соціальні, сімейні, екологічні чи біологічні умови піддаються ризику виникнення Інтернет-залежності, що перевищує середній. Вибіркова профілактика є, за визначенням, насамперед профілактичною, а не лікувальною дією. Вона передбачає оцінку факторів, що сприяють залученню до проблемної поведінки, та застосування конкретних стратегій, спрямованих на зменшення ризику і виникнення небажаних наслідків використання сучасних Інтернет-ресурсів;

3. Орієнтовний – передбачає заходи, адресовані особам, у яких діагностовано перші симптоми розладів чи розвиваються проблеми внаслідок примусового використання цифрових носіїв (мобільні телефони, Інтернет, комп'ютери). Цілі орієнтовної профілактики стосуються запобігання розвитку залежності, обмеження частоти використання або зміни шаблонів використання Інтернет-ресурсів на менш «небезпечні». Заходи спрямовані в основному на індивідуальну діагностику причин проблеми та відповідного втручання.

Висновки. Узагальнення напрацьованих методів і засобів профілактики Інтернет-залежності дає нам змогу виокремити основні: проведення просвітницької роботи, що має на меті: надання інформації про особливості формування та прояву Інтернет-адикції та сприяє вчасному виділенню ознак появи залежності; виявлення та корекцію особливостей особистості, що лежать в основі формування адикції, таких як висока тривожність, ізольованість, сенситивність, занижена самооцінка та негативне самоствавлення, оскільки саме такі особи часто не здатні до встановлення гармонійних стосунків з навколишніми та шукають альтернативну сферу для задоволення своїх потреб; розширення уявлень особистості щодо можливостей самореалізації та її поведінкового репертуару, що сприятиме адаптації до соціальних умов існування та створиватиме основу для гармонізації.

Література

- Акимов, С. (2006). Психологічні особливості поведінки користувача в мережі Інтернет як детермінанти кіберзалежності. *Вісник Київського міжнародного університету*, 9, 12–19.
- Большот, Т. (2005). *Психічні та поведінкові розлади в осіб молодого віку з комп'ютерною залежністю (клініка, корекція та профілактика)*. (Автореф. дис. ... канд. медичних наук). Київ.
- Вакулнич, Т. (2006). *Психологічні чинники запобігання Інтернет-залежності підлітків*. (Автореф. дис. ... канд. психол. наук). Київ.
- Дрепа, М. (2010). *Психологическая профилактика интернет-зависимости у студентов*. (Дисс. ... канд. психол. наук). Ставрополь.
- Ісакова, Т. (2011). *Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми*. Київ.

- Ларионова, С., & Дегтерев, А.** (2013). Интернет-зависимость у студентов: вопросы профилактики. *Педагогическое образование в России*, 2, 232–239.
- Марьина, О.** (2011). Профилактика интернет-зависимости молодежи – путь преодоления виртуальных девиаций. *Педагогика: традиции и инновации: материалы междунар. заоч. науч. конф.* (г. Челябинск, октябрь 2011 г.). (Т. 1, с. 17–20). Челябинск.
- Толкачева, В.** (2016). Сетоголизм как одна из форм компьютерной зависимости в современной подростковой среде. В С. Богомаза & В. Каратерзи (Ред.), *Психологическая студия*, 8, 211–212. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова.
- Чаусовский, Е.** (2011). *Технотронная психотехнология нейтрализации Интернет-зависимости*. Взято з <http://psyfactor.org/lib/psychotron93.htm>.

References

- Akymov, S.** (2006). Psykholohichni osoblyvosti povedinky korystuvacha v me-rezhi Internet yak determinanty kiberzalezhnosti [Psychological features of user behavior on the Internet as determinants of cyberdependence]. *Visnyk Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu – Bulletin of Kyiv International University*, 9, 12–19 [in Ukrainian].
- Bolbot, T.** (2005). *Psyhichni ta povedinkovi rozlady v osib molodoho viku z kompiuternoii zalezhnistiu (klinika, korektsiia ta profilaktyka) [Mental and behavioral disorders in young people with computer addiction (clinic, correction and prevention)]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Vakulych, T.** (2006). *Psyhologichni chynnyky zapobihannia Internet-zalezhnosti pidlitkiv [Psychological factors preventing adolescent Internet addiction]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Drepa, M.** (2010). *Psikhologicheskaya profilaktika Internet-zavisimosti u studentov [Psychological prevention of Internet addiction among students]*. (Candidate's thesis). Stavropol [in Russian].
- Isakova, T.** (2011). *Internet-zalezhnist yak novyi fenomen suchasnoho svitu: sutnist i problemy [Internet addiction as a new phenomenon of the modern world: essence and problems]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Larionova, S., & Degterev, A.** (2013). Интернет-зависимость у студентов: вопросы профилактики [Internet addiction among students: issues of prevention]. *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii – Pedagogical education in Russia*, 2, 232–239 [in Russian].
- Marina, O.** (2011). Профилактика интернет-зависимости молодежи – put preodoleniya virtualnykh deviatsiy [Prevention of youth Internet addiction –

a way to overcome virtual deviations]. *Pedagogika: traditsii i innovatsii: materialy mezhdunar. zaoch. nauch. konf.* (g. Chelyabinsk, oktyabr 2011 g.) – *Pedagogy: traditions and innovations: Proceedings of the international correspondence scientific conference* (Chelyabinsk, October 2011). (Vol. 1, pp. 17–20) [in Russian].

Tolkacheva, V. (2016). Setogolizm kak odna iz form kompyuternoy zavisimosti v sovremennoy podrostkovoy srede [Setaholism as one of the forms of computer addiction in the modern teenage environment]. In S. Bogomaza & V. Karaterzi (Eds.), *Psikhologicheskaya studiya – Psychological studio*, 8, 211–212. Vitebsk: VGU imeni P.M. Masherova [in Russian].

Chausovskiy, E. (2011). *Tekhnotronnaya psikhotekhnologiya neytralizatsii Internet-zavisimosti* [Technotronic psychotechnology for neutralizing Internet addiction]. Retrieved from <http://rsufastor.org/lib/psychotron93.htm> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2021 р.

УДК 159.922.8:159.942

DOI: 10.24919/2312-8437.49.256116

ВОВК Марія – кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної психології, факультет психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, Україна, індекс 01601 (m.v.vovk@icloud.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5744-8138>

Бібліографічний опис статті: Вовк, М. (2021). Переживання фрустраційних ситуацій в юнацькому віці та їх трансформація в життєвий досвід. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 35–50. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.256116>.

ПЕРЕЖИВАННЯ ФРУСТРАЦІЙНИХ СИТУАЦІЙ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ В ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті висвітлюються основні наукові підходи до дослідження проблеми психологічних наслідків при переживанні фрустраційних ситуацій в юнацькому віці. Розкрито поняття «переживання», «фрустраційні ситуації», «фрустраційна толерантність». Здійснено інтегроване вивчення особливостей переживань фрустраційних ситуацій у юнацькому віці. Досліджено зміст та сутність феномену фрустраційної толерантності як фактора, що зменшує негативний вплив наслідків переживань фрустраційних ситуацій. Експериментально, за допомогою відповідних методик, виявлено когнітивні, емоційно-вольові, поведінкові й особистісні особливості переживань фрустраційних ситуацій у юнацькому віці. Також експериментально визначено рівень фрустраційної толерантності в осіб юнацького віку та особливості застосування ними копінг-стратегій у ситуаціях фрустрації.

Встановлено, що рівень фрустрованості тісно пов'язаний із фрустраційною толерантністю. У студентів молодших і старших курсів при майже несформованій фрустраційній толерантності спостерігався високий рівень фрустрованості. Виявлено, що студенти старших курсів у ситуаціях фрустрації здатні проявляти

самостійність при розв'язанні проблем за допомогою «прийняття відповідальності», створення «стратегій вирішення проблем» та вміння «переоцінювати власний досвід». Таким чином, вони проявляють адаптивніші когніт-стратегії ніж студенти молодших курсів, оскільки для них характерні «дистанціювання» від критичних ситуацій та «уникання» їх.

Ключові слова: переживання; наслідки переживань; фрустрованість особистості; фрустраційна толерантність; фрустраційні ситуації; фрустраційні реакції; життєвий досвід; юнацький вік.

VOVK Mariia – Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor, Department of General Psychology, Faculty of Psychology, Kyiv Taras Shevchenko National University, 64/13, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01601 (m.v.vovk@icloud.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5744-8138>

To cite this article: Vovk, M. (2021). Perezhyvannia frustratsiinykh sytuatsii v yunatskomu vitsi ta yikh transformatsiia v zhyttievyi dosvid [Experiencing frustrating situations in adolescence and their transformation into life experience]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 35–50. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.256116> [in Ukrainian].

EXPERIENCING FRUSTRATING SITUATIONS IN ADOLESCENCE AND THEIR TRANSFORMATION INTO LIFE EXPERIENCE

Abstract. The article highlights the main approaches to studying the psychological consequences of experiencing frustrating situations in adolescence. The concepts of "experience", "frustrating situations", "frustrating tolerance" are revealed. An integrated study of the peculiarities of the consequences of experiencing frustrating situations in adolescence has been carried out. The psychological essence and content of the phenomenon of frustrating tolerance as a factor that helps to reduce the negative impact of the effects of frustrating situations have been studied. Experimentally, with the help of appropriate methods, manifestations of psychological consequences of experiencing frustrating situations in adolescence, in particular, in the cognitive, emotional, volitional, behavioral and personal spheres were revealed. The level of frustration tole-

rance in adolescents and the peculiarities of their application of coping strategies in situations of frustration were also experimentally determined.

The level of frustration has been found to be closely related to frustrating tolerance. Students of both junior and senior Year of study had a high level of frustration with almost unformed frustration tolerance. It was found that senior students in situations of frustration show independence in solving problems, through "acceptance of responsibility", creation of "problem-solving strategies", and the ability to "re-evaluate their own experience", that is, they show more adaptive coping strategies, in contrast to junior students who are characterized by "avoidance" and "distancing" from critical situations.

Key words: *experiences; psychological consequences of experiences; tolerance; frustration tolerance; frustration reactions; frustration situations; personality frustration; life experience; adolescence.*

Постановка проблеми. У повсякденному житті людині доводиться зіштовхуватися з різними важкими ситуаціями, які вона повинна перебороти, знайти той або той спосіб діяльності, щоб розв'язати проблему. Подолання труднощів супроводжує людину протягом всього життя.

Фрустраційні ситуації – один із поширених типів ситуацій, з якими людина зіштовхується у ході своєї діяльності. Вони виникають у випадку неможливості для людини задовольнити потреби в практичній діяльності або в сфері міжособистісних відносин. Систематизація напрямів вивчення емоційних переживань з точки зору аналізу їх феноменології свідчить про неоднозначність оцінки ролі емоційних переживань у визначенні емоції як процесу, власності та стану (Вовк, 2007).

Аналіз досліджень проблеми. Чимало наукових студій присвячені вивченню переживання фрустрації, що впливає на успішність виконання суб'єктом навчальної діяльності у закладі вищої освіти (А. Большакова, Г. Заремба, Н. Коломінський, Л. Мітіна, О. Прохоров, А. Реан, В. Третьяченко). Проблематика впливу переживання фрустраційних ситуацій на подальший розвиток особистості розроблялася у працях Ф. Василюка, Л. Мітіної, Н. Наєнко, Т. Немчина, Е. Носенко.

Однак вирішення означеної проблематики поки що на стадії осмислення. Варто зазначити, що в останні роки розгорнулися дослідження, які спрямовані на з'ясування специфіки переживання

саме в юнацькому віці. Так, П. Горностай визначає переживання як душевний стан, емоційно забарвлений внутрішньопсихологічною стороною життєдіяльності людини. Перетворення свідомістю людини ситуацій її життя та трансформація їх у життєвий досвід, котрий може бути і позитивним, і негативним (Л. Бурлачук, Є. Ільїн, О. Леонтьєв, В. Мерлін, В. Моляко, В. Роменець, С. Рубінштейн), є специфічною внутрішньою діяльністю, що спрямована на подолання дисгармонійного психічного стану, зокрема, фрустрації.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й експериментально дослідити психологічні особливості наслідків переживань фрустрацій в юнацькому віці та трансформацію їх у життєвий досвід.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників відзначають, що фрустраційні ситуації є проявом переживань фрустрацій і викликаються конфліктом між актуально значущою потребою і неможливістю її реалізувати. Фрустраційні ситуації сприймаються фрустрованою особистістю як провал, крах планів, надій, зіткнення з непереборною перешкодою. Значна частина фрустраційних ситуацій провокує фрустрованість особистості, що негативно впливає на неї загалом, сприяє розвитку невпевненості в собі, ригідності поведінки, стійкої реактивної та особистісної тривожності, знижує рівень саморегуляції і може провокувати розвиток психосоматичних захворювань. Сила фрустраційних ситуацій визначається ступенем важливості заблокованої поведінки і суб'єктивним наближенням до бажаної цілі, а також особистісними особливостями, здатністю особистості до терпіння, толерантністю до навколишніх і до самої себе.

Психологічні підходи до визначення сутності фрустраційних ситуацій та їх етапів, за матеріалами узагальнення літературних джерел (Китаєв-Смык, 1993; Рубінштейн, 1997; Симонов, 1991; Еріксон, 1996), відображені в таблиці 1.

Проблема переживань у психологічній літературі є багатоаспектною та багаторівневою. Це пов'язано з дослідженням самої природи переживань, особливостями їх функціонування, характеру їх наслідків, з різногалузєвою спрямованістю та виділенням загальнопсихологічного та прикладного рівнів дослідження переживань. Тобто, можна сказати, що фрустраційні переживання – це вид переживань, який трансформує переживання фрустраційних ситуацій у життєвий досвід (позитивний чи негативний) (Китаєв-Смык, 1993).

Таблиця 1. Характеристика сутності етапів та змісту фрустраційних ситуацій

Етапи	Підетапи фрустраційних ситуацій	Сутність підетапів фрустраційних ситуацій та їх особливості
I	1. Інкубаційний етап прихований	Особистість висловлює у вузькому колі негативні думки, власні переживання, скарги й незадоволеність
	2. Відкриті прояви дискомфорту та незадоволення	Вимоги суспільства, інтереси інших осіб виражають протидію і це сприймається як загроза гідності та власним інтересам
	3. Фрустраційна взаємодія	Конструктивна характеристика – пошук шляхів до подальшої взаємодії; деструктивна характеристика – загострення протидії
II	1. Виникнення об'єктивної фрустраційної ситуації	Потенційно прихована фрустраційна ситуація
	2. Усвідомлення об'єктивної фрустраційної ситуації	Фрустраційна ситуація не усвідомлюється фруструючою або усвідомлюється неправильно, що призводить до «неадекватно зрозумілої» фрустрації.
	3. Перехід до фрустрованої поведінки	Фрустрація здатна змінити, ускладнити первинну фрустраційну ситуацію, структурний аналіз поведінки вносить свої стимули для подальших дій
	4. Ескалація фрустраційної ситуації	Стадія ескалації (розгортання) фрустрації, що можлива за рахунок перетворення образів фрустраційної ситуації в особистісному уявленні. Можливе часткове або повне розв'язання фрустраційної ситуації
III	1. Рівновага у поведінці	Долання кризових ситуацій під час фрустрації стає надто важким, однак відбувається виконання дій задля досягнення внутрішньої стабільності
	2. Розв'язання фрустраційної ситуації	Застосування проблемного підходу до розв'язання фрустрації, участь посередника

Таким чином, фрустрована особистість – це людина з підвищеною вразливістю до гострих переживань та фрустраційних ситуацій. Суперечності, які супроводжують фрустраційні ситуації є необхідною умовою розвитку особистості. Проте вони можуть бути як деструктивними, так і конструктивними за характером, залежно від сили «Я» особистості та соціальної ситуації. Негативними наслідками дії суперечностей можуть бути: утворення і загострення внутрішніх переживань, невротичні реакції, неврози, нав'язливі стани (Фрейд, 1991).

Велике значення мають дослідження С. Розенцвейга, якому належить одна із перших класифікацій реакцій на фрустраційні ситуації.

С. Розенцвейг запропонував таку їх класифікацію:

- приваційні ситуації, в яких суб'єкт позбавлений можливості задовольняти свої потреби тому, що не має необхідних засобів;
- деприваційні ситуації, коли суб'єкт втрачає дуже значущий для нього об'єкт, причому не може сподіватися на зворотність процесу та зміну ситуації (наприклад, смерть близької людини);
- конфліктні ситуації, які можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми, довго- та короткотривалими (Василюк, 1995).

У наукових психологічних дослідженнях учені класифікують фрустраційні ситуації на нормативні або закономірні / обов'язкові та ненормативні або випадкові / біографічні / життєві (Мясищев, 1995). Фруструюча ситуація також може детермінувати депресивну або агресивну поведінку, особливо коли в ній є доля несправедливості (Маслоу, 2010).

Отже, вивчення переживань фрустраційних ситуацій в юнацькому віці є актуальним і необхідним дослідженням, яке дозволить визначити також психологічні особливості подолання фрустраційних ситуацій та формування фрустраційної толерантності.

Дослідження було проведене впродовж 2019–2020 рр. на базі Самбірського фахового педагогічного коледжу ім. І. Филипчака. Різними видами дослідницько-експериментальної роботи було охоплено 60 студентів денної форми навчання віком від 17 до 21 року. Досліджуваними були студенти першого та четвертого курсів. У процесі дослідження було визначено дві групи обстежуваних: експериментальна група 1 – студенти першого курсу (30 осіб), експериментальна група 2 – студенти четвертого курсу (30 осіб).

Опираючись на теоретичний аналіз проблеми, нами була розроблена «*Модель наслідків переживань фрустраційних ситуацій у осіб юнацького віку*». Відповідно до неї усі наслідки та прояви переживань фрустраційних ситуацій розглядаються у таких сферах: когнітивна (особливості уваги, мислення, сприймання, пам'яті); емоційно-вольова (депресивність, самотність); поведінкова (типи копінг-стратегій); особистісна (тривожність, агресивність, фрустрованості, ригідність, низький рівень чи відсутність фрустраційної толерантності).

Виконання основних завдань констатувального етапу дослідження забезпечувалося шляхом застосування комплексу психодіагностичних методик вітчизняних і зарубіжних авторів:

– анкетування для визначення типу та змісту фрустраційних ситуацій;

– «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» Л. Вассермана у модифікації В. Бойко;

– «Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності» Д. Рассела та М. Фергюсона;

– «Диференціальна діагностика депресивних станів» У. Цунга;

– «Дослідження фрустраційних реакцій» С. Розенцвейга;

– «Самооцінка психічних властивостей особистості» Г. Айзенка;

– «Визначення ступеня ірраціональності мислення (шкала фрустраційної толерантності)» А. Елліса;

– «Копінг-тест» Р. Лазаруса (адаптований Т. Крюковою, М. Замишляєвою, Є. Куфтяк).

У результаті проведення констатувального етапу дослідження за результатами змістового аналізу анкети на визначення типів фрустраційних ситуацій було досліджено, що майже для половини Експериментальної групи 1 (47 % опитаних) та третини опитаних Експериментальної групи 2 (33 % опитаних) найбільш значущими є ті фрустраційні ситуації, які безпосередньо пов'язані із задоволенням соціальних потреб (табл. 2).

Таблиця 2. Фрустраційні ситуації студентів (у %)

Типи фрустраційних ситуацій	Експериментальна група 1	Експериментальна група 2	Загальний показник
Фрустраційні ситуації пов'язані із задоволенням фізіологічних потреб (голод, сон, спрага)	7 %	13 %	10 %
Фрустраційні ситуації пов'язані із безпекою (стабільність, захищеність, відчуття структурованості та порядку)	13 %	23 %	18 %
Фрустраційні ситуації пов'язані з задоволенням матеріальних потреб (гроші, житло)	33 %	30 %	32 %
Фрустраційні ситуації пов'язані з такими соціальними потребами як інтимність, приналежність до групи, дружба)	47 %	33 %	40 %

Результати досліджень за методикою «Діагностика рівня соціальної фрустрованості» Л. Вассермана вказують, що студенти 1-го курсу (Експериментальна група 1) характеризуються більшою вираженістю ознак фрустрації: 10 % студентів 1-го курсу проти 3 % студентів 4-го курсу (Експериментальна група 2) (Рис. 1).

Також у ході дослідження було виявлено, що підвищений рівень фрустрованості притаманний для 47 % респондентів Експериментальної групи 1 (перший курс) і 7 % респондентів Експериментальної групи 2 (четвертий курс). Тобто, можна стверджувати, що більшу фрустрованість проявляють студенти 1 курсу.

Щодо особливостей фрустрованості в емоційно-вольовій сфері за допомогою методик «Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності» Д. Рассела та М. Фергюсона й «Методикою диференційної діагностики депресивних станів» У. Цунга, можемо констатувати, що 30 % студентів 1 курсу та 17 % студентів 4 курсу

проявляють високий рівень самотності. Низький рівень депресії виявлено у 70 % студентів 1 курсу та у 43 % студентів 4 курсу.

Рис. 1. Порівняльна характеристика рівнів фрустрованості у студентів

Аналіз результатів дослідження за допомогою перехресних таблиць та статистичного критерію Пірсона χ^2 виявив високий статистично значущий зв'язок ($p < 0,001$) між проявами емоційно-вольової сфери та рівнем фрустрації. Зі збільшенням рівня фрустрованості помітно зростає почуття самотності у досліджуваних обидвох Експериментальних груп, проте, у студентів 1 курсу вираженість згаданих показників є вищою.

Отримані результати за методикою «Дослідження фрустраційних реакцій» С. Розенцвейга показали, що для осіб юнацького віку характерний дуже високий показник «імунітивної» спрямованості фрустраційних реакцій (для 60 % студентів 1 курсу, і для 53 % студентів 4 курсу проти 30 % відносно норми). Ситуація, що фруструє, розглядається респондентами як щось незначне, суб'єктивно незначуще, переборне згодом, що може бути показником соціальної незрілості обстежуваних.

Стосовно типу реагування на фрустраційні ситуації, то має місце високий показник «фіксації на перешкоді» (проявляють 80 % студентів 1 курсу і 60 % студентів 4 курсу), що означає у сукупності із іншими показниками, що для опитуваних обох експериментальних груп у ситуаціях фрустрованості більш характерна підвищена фіксація на самих ситуаціях фрустрації. Досліджувані проявляють знижені можливості у самозахисті своєї позиції, прагнуть і не вміють долати проблеми, не вміють шукати сторонню допомогу для цього. Тобто такі дані, як зазначив С. Розенцвейг у інтерпретації власної методики, свідчать про низьку фрустраційну толерантність обстежуваних.

Визначення зв'язку між рівнями ускладнень у поведінковій сфері та рівня фрустрованості виявило високу ($p < 0,001$) позитивну кореляцію типів реакцій «фіксації на самозахисті» та «фіксації на перешкоді» із високим рівнем фрустрованості та виявило, що особи юнацького віку обох експериментальних груп більше проявляють «інтропунітивне» (реакція спрямована на самого себе, з прийняттям провини або ж відповідальності за виправлення ситуації, що виникла) та «екстрапунітивне» (реакція спрямована на живе або неживе оточення, осуджується зовнішня причина фрустрації і підкреслюється її ступінь, іноді очікують вирішення ситуації від іншої особи) спрямування у реагуванні на фрустрацію і, отже, сприяють її ескалації і підвищенню переживань.

Отримані результати дослідження щодо наслідків фрустрованості в особистісній сфері за методикою «Самооцінка властивостей особистості» Г. Айзенка засвідчили, що показники прояву таких психічних властивостей, як тривожність, ригідність, агресивність і фрустрація, мають тенденцію до зростання у студентів 1 курсу та є на середньому рівні вираження у четвертокурсників. Найбільш вираженими є фрустрованість (50 % – 1 курс, 23 % – 4 курс) та ригідність (60 % – 1 курс, 27 % – 4 курс).

Рівень фрустраційної толерантності у юнацтва досліджувався за методикою «Визначення ступеня ірраціональності мислення» А. Елліса (рис. 2). Отримані дані дослідження показали, що у 40 % студентів 1 курсу та у 33 % 4-го практично не сформована фрустраційна толерантність – вони не вміють опиратися фрустраційному впливу середовища на їх особистість.

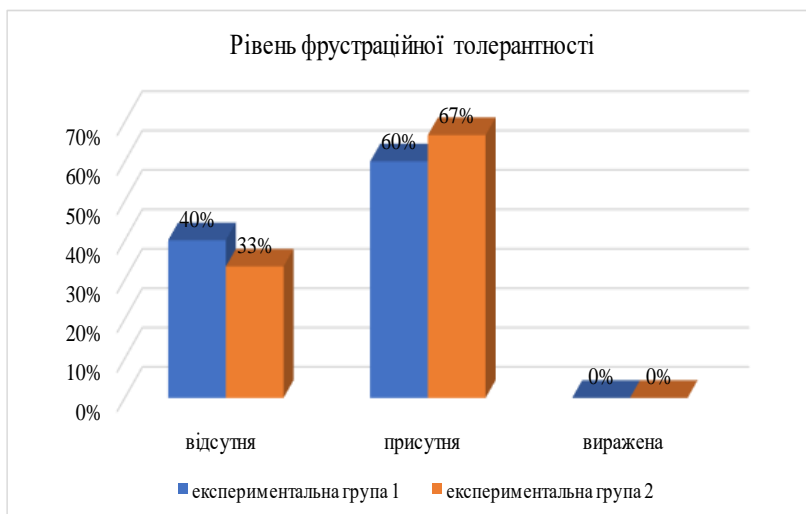

Рис. 2. Фрустраційна толерантність студентів

Досліджуючи зв'язок між рівнем фрустраційної толерантності та рівнем фрустрації у юнацтва, було констатовано, що зі зниженням рівня фрустраційної толерантності збільшується рівень фрустрованості особистості і навпаки ($p < 0,05$ для студентів 1 курсу та $p < 0,001$ для студентів 4 курсу).

Аналізуючи результати, отримані за допомогою методики «Копінг-тест» Р. Лазаруса, було експериментально виявлено рівень сформованості умінь особами юнацького віку застосовувати копінг-стратегії у фрустраційних ситуаціях. Ці результати показали, що при застосуванні копінг-стратегій у ситуаціях фрустрації загалом помітна тенденція студентів 1 курсу (Експериментальна група 1) до «уникання» та «дистанціювання». Студенти 4 курсу (Експериментальна група 2) займають більш активну позицію – помітним є збільшення відсотка четвертокурсників, порівняно зі студентами 1-го курсу (Експериментальна група 1), які здатні проявляти самостійність у розв'язанні проблем через «прийняття відповідальності», створення «стратегій вирішення проблем» та вміння «переоцінювати власний досвід». Аналіз отриманих результатів виявив, що у студентів 4 курсу більш вираженими є такі адаптивні копінг-стратегії, як: «пошук підтримки», «планування вирішення проб-

лем», «позитивна переоцінка». Але вони їх проявляють недостатньо. У студентів 1 курсу проявляється низький рівень застосування вказаних вище адаптивних стратегій подолання фрустрацій. Саме тому створення спеціальної програми розвитку, в якій би використовувалося навчання згаданим вище стратегіям для формування вміння долати фрустровані ситуації, є необхідним подальшим кроком дослідження.

Результати констатувального етапу дослідження дають підстави стверджувати, що наслідки, рівень та широта прояву переживань фрустрацій тісно пов'язані з рівнем фрустраційної толерантності. Це вказує на потребу спеціальної програми з розвитку фрустраційної толерантності для подолання психологічних наслідків негативних переживань фрустраційних ситуацій в період юнацтва.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було виявлено, що 47 % досліджуваних Експериментальної групи 1 та 33 % досліджуваних Експериментальної групи 2 виділяють фрустраційні ситуації пов'язані із соціальними потребами як головні у житті.

Аналізуючи рівень фрустрованості ми виявили, що у студентів 1 курсу (Експериментальна група 1) прояви фрустрованості є більш вираженими. Високий рівень фрустрації спостерігається у 10 % студентів 1-го курсу проти 3 % студентів 4 курсу (Експериментальна група 2).

Згідно з розробленою нами концептуальною моделлю, були проаналізовані переживання фрустраційних ситуацій у *когнітивній, емоційно-вольовій, поведінковій та особистісній сферах*.

На рівні *когнітивної сфери* ми виявили, що високий рівень відхилень у функціонуванні пізнавальних процесів мають 50 % студентів 1 курсу (Експериментальна група 1), а середній рівень таких ускладнень характерний для 37 % студентів 4 курсу (Експериментальна група 2).

Під час аналізу зв'язку між рівнями ускладненнями у *функціонуванні когнітивної сфери* та рівнем фрустрації у студентів двох Експериментальних груп було виявлено високий статистично значущий зв'язок ($p < 0,001$) між даними показниками і помітну тенденцію до збільшення ускладнень у функціонуванні когнітивної сфери від збільшення рівня фрустрованості.

На рівні *емоційно-вольової сфери* ми виявили, що дуже високий рівень самотності продемонстрували студенти 1 курсу (30 %)

(Експериментальна група 1), та 17 % студентів 4 курсу (Експериментальна група 2). Стосовно депресивності, то ми не виявили високого рівня вираженості цього стану у обох групах обстежуваних.

Провівши вивчення зв'язку між особливостями *емоційно-вольової сфери* та рівнем фрустрації, робимо такі висновки: зі збільшенням рівня фрустрації зростає рівень самотності у респондентів двох експериментальних груп, але значимість згадуваних показників вища у студентів 1 курсу. Майже всі результати цього етапу дослідження мають високий рівень статистичної значущості ($p < 0,001$).

На рівні *поведінкової сфери* ми виявили, що для юнацтва характерний дуже високий показник імпульсивної спрямованості (70 % – 1 курс, 43 % – 4 курс) проти 30 % відносно норми, що може бути показником незрілості наших обстежуваних. Стосовно типу реагування, то високий показник має «фіксація на перешкоді» (80 % студентів 1-го курсу і 60 % – 4-го курсу). В сукупності з іншими показниками можна говорити про те, що для студентів як 1-го (Експериментальна група 1) так і 4-го (Експериментальна група 2) курсів у ситуаціях фрустрованості більш характерна підвищена фіксація на самих ситуаціях фрустрації. Вони проявляють знижені можливості у самозахисті своєї позиції, та не вміють долати проблеми, а також не вміють шукати сторонню допомогу у їх розв'язанні. Тобто, можна говорити про низьку фрустраційну толерантність.

Під час аналізу зв'язку між рівнями ускладненнями у *функціонуванні поведінкової сфери* та рівнем фрустрованості наші результати збіглися із результатами, описаними Розенцвейгом, реакцій «фіксації на самозахисті (ED)» та «фіксації на перешкоді (OD)» із високим рівнем фрустрації та про значення інтропунітивного (I) та екстрапунітивного (E) спрямування при реагуванні на фрустрацію, як таких, що сприяють її розвиткові.

На рівні *особистісної сфери* ми виявили, що тривожність, агресивність, ригідність та фрустрація мають тенденцію до збільшення у студентів 1-го (Експериментальна група 1) курсу та середні показники вираженості у студентів 4-го курсу (Експериментальна група 2). Найбільшу вираженість мають фрустрація: 50 % – 1 курс, 23 % – 4 курс та ригідність: 60 % – 1 курс, 27 % – 4 курс.

Вивчаючи рівень фрустраційної толерантності осіб юнацького віку було досліджено, що у студентів 1 курсу (41 %) та у студентів

4 курсу (33 %) відсутня фрустраційна толерантність – тобто, для них характерне невміння витримувати вплив фрустраційних (критичних) ситуацій.

Після виявлені зв'язку між рівнем фрустраційної толерантності та рівнем фрустрованості можемо говорити, що із зниженням рівня фрустраційної толерантності збільшується рівень фрустрованості ($p < 0,05$ для 1 курсу та $p < 0,001$ для 4 курсу).

Стосовно застосування копінг-стратегій у ситуаціях фрустрації, то загалом помітна тенденція студентів 1 курсу (Експериментальна група 1) до уникання та дистанціювання від них. Студенти 4 курсу (Експериментальна група 2) займають більш активну позицію – помітним є збільшення відсотка студентів, які проявляють самостійність у розв'язанні проблем, через прийняття відповідальності, створення стратегій вирішення проблем, та вміння переоцінювати власний досвід.

Також було виявлено, що студенти 4 курсу більш виражено (порівняно з 1 курсом) проявляють адаптивні копінг-стратегії при подоланні фрустраційних ситуацій: «пошук підтримки», «планування вирішення проблем», «позитивна переоцінка». Та їм потрібно розвивати ці вміння ще більше. У студентів 1 курсу спостерігається низький рівень використання вказаних адаптивних стратегій подолання фрустрацій. Саме тому важливою є розробка спеціальної програми, в якій би було можливим навчання боротьби із фрустрацією із використанням останніх.

Визначення зв'язку соціально-демографічних показників з рівнем фрустрованості у юнацтва виявило такі закономірності: у студентів (обидві експериментальні групи), які живуть окремо від батьків, мають роботу, беруть участь у громадських організаціях, рівень фрустрованості – нижчий.

Наведені результати експерименту аргументовано підтвердили актуальність проблеми й окреслили **перспективи подальшого дослідження** – розробку спеціальної програми щодо розвитку умінь та навичок подолання наслідків негативних переживань фрустраційних ситуацій у студентів.

Література

Ананьев, Б.Г. (1980). *Избранные психологические труды* (Т. 1–2; Т. 1). Москва: Педагогика.

- Василюк, Ф.Е.** (1995). Типология переживания различных критических ситуаций. *Психологический журнал*, 16, 104–114.
- Вовк, М.В.** (2007). Переживання критичних ситуацій в юнацькому віці як форма соціалізації і ресоціалізації особистості. В С.Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*, 9 (1), 81–86.
- Китаев-Смык, Л.А.** (1993). *Психология стресса*. Москва: Наука.
- Леонтьев, А.Н.** (1972). *Проблемы развития психики*. Москва: Моск. ун-т.
- Маслоу, А.** (2010). *Мотивация и личность. Мастера психологии*. (Пер. с англ.). Санкт-Петербург: Питер.
- Мясищев, В.Н.** (1995). *Психология отношений*. Москва: Ин-т практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК».
- Рубинштейн, С.Л.** (1997). *Основы общей психологии*. Москва: Наука.
- Симонов, П.В.** (1991). *Теория отражения и психофизиология эмоций*. Москва: Наука.
- Тарабарина, Н.В.** (1984). *Экспериментально-психологическая методика изучения фрустрационных реакций: методические рекомендации*. Ленинград: Изд-во ЛГУ.
- Фрейд, З.** (1991). *Психоаналитические этюды*. Минск: Беларусь.
- Эриксон, Э.Г.** (1996). *Идентичность: Юность и кризис*. (Пер. с англ.). Москва: Прогресс.
- Юнг, К.Г.** (1998). *Избранное*. (Пер. с нем.). Минск: Попурри.
- Rosenzweig, S.** (1981). *Adolescent Form supplement to the basic manual of the Rosenzweig Picture-Frustration Study*. St. Louis, MO: Rana House.

References

- Anan'ev, V.G.** (1980). *Izbrannye psikhologicheskie trudy [Selected psychological works]*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Moskva: Pedagogy [in Russian].
- Vasilyuk, F.E.** (1995). Tipologiya perezhivaniya razlichnykh kriticheskikh situatsiy [Typology of experiencing various critical situations]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological journal*, 16, 104–114 [in Russian].
- Vovk, M.V.** (2007). Perezhyvannia krytychnykh sytuatsii v yunatskomu vitsi yak forma sotsializatsii i resotsializatsii osobystosti [Experiencing critical situations in adolescence as a form of socialization and re-socialization of the individual]. In S.D. Maksymenko (Ed.), *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Collection of scientific works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 9 (1), 81–86 [in Ukrainian].
- Kitaev-Smyk, L.A.** (1993). *Psikhologiya stressa [Psychology of stress]*. Moskva: Nauka [in Russian].

- Leontev, A.N.** (1972). *Problemy razvitiya psikhiki [Problems of the development of the psyche]*. Moskva: Moscow University [in Russian].
- Maslou, A.** (2010). *Motivatsiya i lichnost. Mastera psikhologii [Motivation and personality. Masters of Psychology]*. (Translated from English). Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Myasishchev, V.N.** (1995). *Psikhologiya otmosheniy [Psychology of relations]*. Moskva: Institute of Practical Psychology; Voronezh: NPO MODEK [in Russian].
- Rubinshteyn, S.L.** (1997). *Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General Psychology]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Simonov, P.V.** (1991). *Teoriya otrazheniya i psikhofiziologiya emotsiy [Reflection theory and psychophysiology of emotions]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tarabarina, N.V.** (1984). *Eksperimentalno-psikhologicheskaya metodika izucheniya frustratsionnykh reaktsiy: metodicheskie rekomendatsii [Experimental and psychological methods of studying frustration reactions: Methodical recommendations]*. Leningrad: Publishing House of Leningrad State University [in Russian].
- Freyd, Z.** (1991). *Psikhoanaliticheskie etyudy [Psychoanalytic studies]*. Minsk: Belarus [in Russian].
- Erikson, E.G.** (1996). *Identichnost: Yunost i krizis [Identity: Youth and Crisis]*. (Translated from English). Moskva: Progress [in Russian].
- Yung, K.G.** (1998). *Izbrannoe [Favorites]*. (Translated from German). Minsk: Popurri [in Russian].
- Rosenzweig, S.** (1981). *Adolescent form supplement to the basic manual of the Rosenzweig Picture-Frustration Study*. St. Louis, MO: Rana House [in English].

Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.

УДК 316.612-057.875

DOI: 10.24919/2312-8437.49.255846

ГРИНИК Ірина – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (sirinka@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3210-3499>

Бібліографічний опис статті: Гриник, І. (2021). Особливості самопрезентації особистості у студентському середовищі. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 51–60. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255846>.

ОСОБЛИВОСТІ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. У статті здійснено теоретико-емпіричний аналіз особливостей самопрезентації особистості у студентському середовищі. Подано теоретичний аналіз основних підходів до трактування терміна «самопрезентація особистості». Визначено, що самопрезентація та її засоби є потужним механізмом не лише позитивного першого враження, а й контролем, що чітко відображається в особливостях соціального сприймання індивіда. З'ясовано вплив самопрезентації на особливості міжособистісного спілкування, соціальне сприймання, формування іміджу особистості у соціальному та віртуальному світі.

Підкреслюється, що самопрезентація відіграє значущу роль у формуванні іміджу особистості, який складається з таких основних компонентів, як «зміна зовнішності», освоєння комунікативних технік, самоудосконалення (самоосвіта, самовиховання).

Здійснено емпіричне дослідження особливостей самопрезентації у студентської молоді. За результатами кількісного та якісного аналізу отриманих результатів виокремлено фактори і взаємозв'язки між ними, що є ключовими у самопрезентації особистості. Виявлено високий рівень адаптивності досліджуваних студентів, зокрема, адаптивності як риси особистості, прийняття

себе та інших, відчуття емоційного комфорту, прагнення бути у підпорядкуванні та нести відповідальність за власні вчинки. Крім того, зазначено високі показники поваги до себе, свого статусу у групі, а також аутосимпатії, уявлення про себе, як самоцінності. Ставлення інших людей займає високі позиції, і відповідно пов'язане із вираженою значимістю для суб'єкта, позитивної думки інших, схвалення вчинків, поглядів, що саме і виступає мотивацією до самопрезентації у молодих людей.

Стверджується, що досліджувані студенти сприймають віртуальне середовище як ефективний спосіб самопрезентації, який дає змогу будувати власний образ Я.

Ключові слова: самопрезентація; самовираження; саморозкриття; соціальна перцепція; імідж.

HRNYK Iryna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (sirinka@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3210-3499>

To cite this article: Hrynyk, I. (2021). Osoblyvosti samoprezentatsii osobystosti u studentskomu seredovyshchi [Features of self-presentation of personality in the student environment]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 51–60. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255846> [in Ukrainian].

FEATURES OF SELF-PRESENTATION OF PERSONALITY IN THE STUDENT ENVIRONMENT

Abstract. *The article carries out a theoretical and empirical analysis of the peculiarities of self-presentation of personality in the student environment. Theoretical analysis of the main approaches to the interpretation of the term self-presentation of personality is presented. It is determined that self-presentation and its means are a powerful mechanism not only of a positive first impression, but also of control, which is clearly reflected in the peculiarities of the individual's social perception. The influence of self-presentation on the peculiarities of interpersonal communication, social perception, the formation of the image of personality in the social and virtual world is clarified.*

It is emphasized that self-presentation plays a significant role in shaping the image of personality, which consists of such basic components as "change of appearance", development of communication techniques, self-improvement (self-education, self-upbringing).

An empirical study of the peculiarities of self-presentation in student youth is carried out. Based on the results of quantitative and qualitative analysis of the obtained results, the factors and relationships between them that are principal in the self-presentation of personality are identified. A high level of adaptability of the studied students was revealed, in particular, adaptability as personality traits, acceptance of oneself and others, feeling of emotional comfort, desire to be subordinate and responsible for one's own actions. There are also high rates of self-esteem, status in the group, as well as self-sympathy, self-image as self-worth. The attitude of other people occupies a high position, and accordingly is associated with the expressed importance for the subject, the positive opinion of others, approval of actions, views, which is the motivation for self-presentation among young people.

It is affirmed that the studied students perceive the virtual environment as an effective way of self-presentation, which allows them to build their own I-image.

Key words: *self-presentation; self-expression; self-disclosure; social perception; image.*

Постановка проблеми. Феномен самопрезентації особистості у студентському середовищі відіграє важливу роль у сучасному світі. У кожного в підсвідомості існує проєкт власної презентації, який ми, спілкуючись з різними людьми, обираючи стиль одягу та поведінки, впроваджуємо у життя.

Людина свідомо чи несвідомо пред'являє себе навколишнім людям, а у них, зі свого боку, формується певне враження на основі інформації. Це самопред'явлення містить те, що усвідомлено створює сама людина (самопрезентація), і те, що відображає її справжній зміст (самовираження).

Особистісна потреба у самопрезентації тісно пов'язана із потребою у спілкуванні, самоствердженні, прийнятті та визнанні. Тому володіння успішними механізмами самопрезентації впливає на формування позитивного враження, що, зі свого боку, сприяє досягненню успіху у різних сферах.

Самопрезентації та її засоби слугують потужним механізмом не тільки для створення певного враження, а й контролем, що чітко відображається в особливостях соціального сприймання індивіда.

Процес побудови самопрезентації – це найчастіше самостійна, свідомо робота індивіда, на процес чого впливають не тільки певні особистісні якості індивіда, а й соціум (віртуальний соціум), який відображається у сформованих еталонах віртуальних образів, а також в оцінках, віртуальному етикеті, стереотипах, судженнях користувачів Інтернету. Формування самопрезентації особистості у віртуальному просторі можна вивчати як одну з практик особистості, яка спрямована на соціальний ріст, певну компенсацію, а також ідентифікацію себе з певною соціальною групою.

Самопрезентація у віртуальному світі – це цілеспрямоване формування власного образу «Я», який можна розглядати через призму власних цілей, мотивів, уявлень про власну зовнішність, а також як відображення особистих цінностей, ідеального бажаного «Я» (Пастушенко, 2001).

Тому актуальність вивчення означеного феномену є безсумнівною, оскільки самопрезентація впливає на особливості міжособистісного спілкування, соціальну перцепцію та формування іміджу особистості у соціальному та віртуальному просторах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Глибоко й детально проблема самопрезентації як загальної характеристики поведінки людини, як несвідомої самопрезентації вивчалася у рамках комунікативно-зумовленого підходу (Р. Баумайстер, І. Гоффман, М. Лірі, Р. Ковальські, Г. Мід, Ч. Кулі, А. Стейнхилбер, Ф. Хайдер, Л. Фестінгер); у рамках особистісно-детермінованого підходу виділявся зв'язок несвідомої самопрезентації з особистісними особливостями (Р. Аркін, А. Басс, М. Снайдер, А. Шутц, А. Фенігстейн, М. Шеріер).

Віртуальну самопрезентацію та способи її самопред'явлення у різних комунікаційних середовищах соціальних мереж вивчали Д. Іванова, С. Черних, Е. Горний та ін.

Мета статті полягає у комплексному аналізі феномену самопрезентації особистості та розкритті її психологічних механізмів.

Виклад основного матеріалу. Зростання уваги до проблеми самопрезентації особистості на початку ХХІ ст. можна пояснити не лише зростанням інтенсивності міжкультурних комунікацій та ін-

формаційних технологій в умовах глобалізації сучасності, а й широким розумінням важливості її ролі у життєдіяльності особистості як невід'ємної складової соціального життя людини. Раніше самопрезентація специфічно розглядалася як особлива діяльність, проте детально не аналізувалася з точки зору психології.

Терміни «самопрезентація» (self presentation), «управління враженням» (impression management) уже давно і стійко (з 1970-х рр.) увійшли в англomовну лексику, знаходять відображення у сучасних вітчизняних дослідженнях соціальної перцепції, міжособистісного сприйняття і впливу. А сьогодні тема самопрезентації є об'єктом уваги політиків, соціологів та соціальних психологів.

Термін «самопрезентація» використовується як синонім управління враженням, для позначення численних стратегій і технік, які використовує індивід у створенні та контролі зовнішнього іміджу і враження про себе, яке він демонструє навколишнім (Кохоненко, 2012).

При цьому проблема усвідомленості самопрезентації сприймається досі неоднозначно.

На нашу думку, потрібно провести детальний, відмінний від маніпулятивного розуміння, підхід до трактування поняття самопрезентація особистості, що допоможе виявити сутність і психологічні детермінанти самопрезентації.

При цьому чимало науковців вказують на негативний відтінок терміна «самопрезентація». Ми погоджуємося із думкою Н. Амягі, що термін асоціюється із нещирістю, прагматизмом, маніпулятивністю поведінки (Амяга, 2009).

Розглядаючи співвідношення термінів «самопрезентація», «саморозкриття», «самовираження», більшість дослідників виокремлюють їх як механізми особистісної регуляції, і саморозкриття, а самопрезентацію частіше описують за допомогою таких шкал, як: «внутрішнє – зовнішнє»; «навмисне – спонтанне», «поверхове – глибинне», «усвідомлене – неусвідомлене» (Капустюк, 2007).

Самопрезентація особистості – це різною мірою усвідомлення, з урахуванням специфіки соціальної ситуації, і постійно здійснювана міжособистісна взаємодія, процес подання Я-інформації у вербальній і невербальній поведінці суб'єкта самопрезентації (Амяга, 2009).

Початок дослідження означеної теми розпочали праці, виконані у сфері соціальної «драматургії» соціологом І. Гофманом. Його теорія містить індивідуальну ідентичність, групові зв'язки, контекст або ситуацію й інтерактивне значення (Гофман, 1984).

За Г. Мідом та Ч. Кулі, самопрезентація – це засіб формування образу «Я» і самооцінки. Незважаючи на те, що суб'єкт активний у виборі цілей і засобів, процес самопрезентації ним не усвідомлюється (Кононенко, 2012).

Дослідники Ф. Хайдер і Л. Фестінгер розглядають самопрезентацію як прийом усунення когнітивного дисонансу і вважають, що це – неусвідомлюваний процес (Майерс, 2008).

Р. Баумейстер і А. Стейнхілбер стверджують, що самопрезентація – це неусвідомлюваний процес, який відображає соціальну природу людини, її потребу у визнанні іншими. На їхню думку, самопрезентація – це саморозкриття у міжособистісному спілкуванні через демонстрацію своїх думок, характеру тощо (Кононенко, 2012).

За М. Снайдером, усвідомленість самопрезентації залежить від рівня саморефлексії (самомоніторингу) суб'єкта само презентації: що вищий рівень самомоніторингу, то більше усвідомлення знання самопрезентаційної поведінки людини, яка прагне справити враження на інших (Капустюк, 2007).

Дослідники Р. Аркін і А. Шутц розглядають самопрезентацію як поведінкову реалізацію мотивації досягнення або мотивації уникнення особистості через призму усвідомленості-неусвідомленості процесу (Капустюк, 2007).

Незважаючи на розмаїття визначень, можна виділити низку загальних моментів, які характеризують соціально-психологічний феномен самопрезентації особистості, яка є поведінковим вираженням образу Я. Її головні засоби: вербальна і невербальна поведінка особистості, особливості зовнішнього вигляду, соціальні символи. Вона також є засобом регуляції взаємодій суб'єкта із соціальним середовищем, важливою складовою процесу соціальної взаємодії.

З метою вивчення особливостей самопрезентації особистості у студентському середовищі було організовано дослідження, у якому взяли участь студенти Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

До досліджуваної групи увійшли молоді люди віком 18–21 років, загалом 50 осіб, серед яких 30 дівчат та 20 хлопців.

Психодіагностичним інструментарієм було обрано: опитувальник самоствалення В. Століна та С. Пантелеева; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (СПА); методика «Хто Я» М. Куна та Т. Макпартленда, методика дослідження особливостей самоствалення Є. Кіреєва та Т. Дубовицької.

За результатами методики «Хто Я» М. Куна та Т. Макпартленда, перші позиції у списку ідентифікацій «Хто Я» завжди є найбільш актуалізованими у свідомості, оскільки першою ідентифікацією досліджувані із високим рівнем самоствалення часто обирали діяльнісно-особистісну характеристику (акуратний, вольовий, добрий, лінивий, особистість, лінива, розумний, цілеспрямована), згодом важливими є соціальні типологічні ролі (син, студент, дрогобичанин), характеристики гендерно-орієнтовані (хлопець, жінка, красива). Переважання прикметників свідчить про емоційність досліджуваних осіб.

У досліджуваних осіб із низьким рівнем самоствалення на першій позиції «Я» домінували іменники, що вказували на їхнє прагнення до стабільності, ідентифікації, сфокусовані на соціальних ролях, особистісних узагальненнях (студент, дочка, чоловік, людина, особистість), іменах (домінування спрямованості на себе) – Влад, Наталя, Оксана, гендерних ролях (мужик, чоловік) та інфальтивно-жартівливих характеристиках (квіточка, кучеряшка).

У цієї групи досліджуваних переважали гендерно- та соціально-рольові характеристики (батько, внучка, донька, зірка, сестра, студентка, володар) та персональні позитивні ідентифікації (енергійний, веселий, позитив, серйозний). Більшість характеристик Я для двох груп були позитивними.

У досліджуваних переважали особистісні характеристики (ввічливий, гарна, кмітливий, радість, розумний) гендерно- та соціально-рольові характеристики (студентка, внучка, донька, сестра, керівник) і персональні позитивні ідентифікації з фруктами (персик).

За результатами методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (СПА) виявлено, що найвищі показники середніх значень щодо компонентів адаптивних можливостей особистості, а саме, адаптивності як риси особистості, прийняття себе та інших, відчуття емоційного комфорту, прагнення

бути у підпорядкуванні та нести відповідальність за власні вчинки, не перекладаючи зміни ситуації на зовнішні обставини.

За результатами опитувальника самоствавлення В. Століна та С. Пантелеєва виявлено, що найбільш виражене сприйняття себе через ставлення інших людей, повазі до власних ідей, думок та симпатії до особистісних структур індивідуальності й неповторності.

Висновки. Згідно з теоретичним аналізом, психологічні особливості самопрезентації є активізацією зусиль над власним іміджем або видозміною власного «Я» з метою наблизити реальне «Я» до ідеального «Я». Усі процеси самопрезентації містять само-розкриття, усвідомлену самопрезентацію і мимовільне самовираження.

Пред'являючи себе соціуму, особистість прагне відповідати власному ідеальному образу, «прикрашаючи» реальний образ, а може, навпаки, за створеним образом, приховувати справжню сутність, замаскувати себе.

Значну роль у самопрезентації відіграє вербальна презентація особистості, що реалізується за допомогою «соціальної самореклами», «нерефлексивного самохвалення», «люблячого самобичування», «самозахисту», «узгодженості образу Я».

Сучасним та ефективним способом самопрезентації особистості у XXI ст. є віртуальне середовище, що дає змогу блискавично «будувати» та переформатовувати власний образ «Я». Віртуальна самопрезентація молоді переважно може виконувати функції і захисту, і демонстрування, і саморекламування. Це, як правило, залежить від ситуації, певних особистісних чи соціальних завдань особистості.

Варто зазначити, що за результатами кореляційного аналізу відмова від самоствердження пов'язана із показником відмінностей між «Я» реальним та «Я» ідеальним. Для досліджуваних осіб із високим рівнем самоствавлення деструктивне самоствердження було оберненопропорційно кореляційно пов'язаним із самокерівництвом.

Конструктивне самоствердження для досліджуваних осіб з високим рівнем самоствавлення, зі свого боку, позитивно кореляційно було пов'язаним із дзеркальним Я.

Також встановлено кореляційний зв'язок між конструктивним самоствердженням та показником свободи вибору.

Перспективами є подальші наукові пошуки окресленої проблематики щодо специфіки віртуальної самопрезентації особистості.

Література

- Амяга, Н.В.** (2009). Самороскрытие и самопредъявление личности в общении. *Личность. Общение. Групповые процессы: сборник обзоров* (с. 37–75). Москва.
- Гофман, И.** (1984). Представление себя другим. *Современная зарубежная социальная психология. Тексты* (с. 188–196). Москва: Издательство Московского университета.
- Капустюк, О.М.** (2007). *Самопрезентація як засіб створення позитивного іміджу особистості*. (Дис. ... канд. психол. наук). Київ.
- Кононенко, А.О.** (2012). Самопрезентація як важливий регулятор соціальної поведінки суб'єкта. *Теорія і практика сучасної психології*, 4, 45–49.
- Майерс, Д.** (2008). *Социальная психология*. Санкт-Петербург: Питер.
- Пастушенко, О.М.** (2001). Поняття іміджу і самопрезентації у соціальній психології. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*, 3 (8), 183–187. Київ: Гнозис.

References

- Amyaga, N.V.** (2009). Samoroskrytie i samopredyavlenie lichnosti v obshchenii [Self-disclosure and self-presentation of personality in communication]. *Lichnost. Obshchenie. Gruppovye protsessy: sbornik obzorov – Personality. Communication. Group Processes: A Collection of Reviews* (pp. 37–75). Moscow [in Russian].
- Gofman, I.** (1984). Predstavlenie sebya drugim [Presenting yourself to others]. *Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psikhologiya. Teksty – Modern foreign social psychology. Texts* (pp. 188–196). Moscow [in Russian].
- Kapustyuk, O.M.** (2007). *Samoprezentatsiia yak zasib stvorennia pozytyvnoho imidzhu osobystosti* [Self-presentation as a means of creating a positive image of the individual]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kononenko, A.O.** (2012). Samoprezentatsiia yak vazhlyvyi rehuliator sotsialnoi povedinky subiekta [Self-presentation as an important regulator of social behavior of the subject]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 4, 45–49 [in Ukrainian].
- Mayers, D.** (2008). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

Pastushenko, O.M. (2001). Poniattia imidzhu i samoprezentatsii u sotsialnii psykholohii [The concept of image and self-presentation in social psychology]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Problems of general and pedagogical psychology: Collection of scientific works of G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 3 (8), 183–187. Kyiv: Hnozis [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.05.2021 р.

УДК 316.614-054.73

DOI: 10.24919/2312-8437.49.256117

ДУБ Віра – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (viruneja@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5621-3134>

Бібліографічний опис статті: Дуб, В. (2021). Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 61–71. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.256117>.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

***Анотація.** Ціннісне самовизначення є важливою частиною та найважливішим чинником процесу соціалізації особистості. Ціннісні орієнтири виступають регулятором діяльності та поведінки людини, визначають основні напрями її активності, окреслюють стратегію життєвого шляху особистості як соціальної істоти.*

Багатофункціональне і багатофакторне соціокультурне середовище впливає на складний процес формування аксіологічного вибору вимушених переселенців. У новому соціокультурному середовищі ціннісні орієнтації переселенців зазнають певних трансформацій: переосмислення власної системи цінностей, звання до нових цінностей, прийняття нових цінностей, узгодження нових цінностей зі старими.

Період адаптації внутрішніх переселенців до нового соціокультурного середовища є досить насиченим щодо засвоєння певних цінностей та норм через їхнє включення у систему конкретних соціальних зв'язків, які можуть породжувати певні внутрішні конфлікти через невідповідність, із вже наявними, але, як виявилось, нестабільними поглядами на життя.

Ціннісно-мотиваційна сфера є значним стимулом до переоцінки власного бачення конкретної ситуації та змін у ставленні до неї. З одного боку, це дуже важливий та корисний процес, який дає змогу вчитися обирати пріоритети для себе, навколишніх, але з іншого, така переоцінка не завжди набуває правильного напрямку, інколи людина помиляється, а отже, може стати на хибний шлях, що веде до переформування ціннісної орієнтації особистості.

Ступінь узгодженості між цінностями, можливість їх реалізації визначають, наскільки повноцінно буде відбуватися процес ефективної адаптації та успішної інтеграції внутрішніх переселенців у нове соціокультурне середовище.

Проведене емпіричне дослідження виявило, що переосмислення і трансформація базових цінностей, заміна їх на цінності певного соціокультурного середовища дуже глибоко переживається переселенцями. Такі переживання відображаються в їх ціннісно-мотиваційній сфері, у якій спостерігається невизначеність, розгубленість та неузгодженість між цінностями, що проявляється у внутрішньому конфлікті і внутрішньому вакуумі. Зазначені характеристики є ознакою незадоволеності поточною життєвою ситуацією, «розриву» в системі «свідомість – буття». Досліджені особливості мотиваційно-особистісної сфери можуть негативно вплинути на соціалізацію внутрішніх переселенців у новому для них соціокультурному середовищі.

Ключові слова: внутрішні переселенці; ціннісно-сміслова сфера; соціокультурне середовище; конфлікт цінностей.

DUB Vira – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (viruneja@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5621-3134>

To cite this article: Dub, V. (2021). Sotsiokulturni kharakterystyky tsinnisnykh orientatsii vymushenykh pereselentsiv [Socio-cultural characteristics of the value orientations of forced migrants]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 61–71. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.256117> [in Ukrainian].

SOCIO-CULTURAL CHARACTERISTICS OF THE VALUE ORIENTATIONS OF FORCED MIGRANTS

Abstract. *The individuals personal value structure is the most important factor in the process of socialization of the individual. The system of values, being a regulator of the activities and behavior of the individual, determines the main directions of his own activity, outlines the strategy of his life as a social being. The system of values, being a regulator of the activities and behavior of the individual, determines the main directions of his own activity, outlines the strategy of his life as a social being.*

The multifunctional and multifactorial socio-cultural environment influences on the process of forming the axiological choice of forced migrants. In the new socio-cultural environment, the value orientations of immigrants undergo certain transformations: rethinking their own value system, getting used to new values, accepting new values, reconciling new values with old ones.

The period of adaptation of internally displaced persons to the new socio-cultural environment is quite intense in terms of assimilation of certain values and norms due to the inclusion of immigrants in the system of specific social ties that may create certain internal conflicts due to inconsistencies with existing but not stable points of views.

The value-motivational sphere is a significant incentive to reevaluate one's own vision of a specific situation and change one's attitude to it. On the one hand, this is a very important and useful process that allows you to learn to choose priorities for yourself and others, but on the other hand, such a reassessment is not always the right direction. Sometimes a person makes mistakes and it can lead to the wrong direction, reforming the value orientation of the individual.

The degree of coherence between values, the possibility of their implementation depends on how fully the process of effective adaptation and successful integration of internally displaced persons into the new socio-cultural environment will take place.

An empirical study has shown that the transformation and rethinking of basic values, their replacement by the values of a particular socio-cultural environment is deeply experienced by migrants. Such experiences are reflected in their value-motivational sphere. In the value-motivational sphere of internally displaced persons, there is uncertainty, confusion and inconsistency between values, which is manifested in internal conflict and internal vacuum. Such characteristics are a sign of dissatisfaction with the current life situation, "gap" in the system

"consciousness – being". The studied features of the motivational and personal sphere can negatively affect the socialization of internal migrants in a new socio-cultural environment.

Key words: *internal migrants; value-semantic sphere; socio-cultural environment; conflict of values.*

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується великими міграційними потоками. Україна не стала винятком. Особливу групу в такому потоці займають вимушені переселенці – ті, хто залишає звичні місця проживання через різні обставини, які загрожують їхньому життю чи благополуччю. У глобалізованому світі такі ситуації трапляються все частіше, адже зростає кількість техногенних і природних катастроф, збройних конфліктів і терористичних акцій.

Вимушені міграційні процеси актуалізували велику кількість психологічних проблем, з якими стикаються внутрішні переселенці. Однією з найбільш важливих проблем є адаптація вимушених переселенців до нового соціального середовища. Але, тут доцільно зауважити, що успішність адаптації великою мірою залежить від модифікації ціннісно-сислової сфери переселенців. У ситуації зміни місця проживання з'являються нові ціннісні орієнтації та переосмислюються наявні, або ж навпаки, нова реальність не відповідає звичному для особистості оточенню, і, як наслідок, може призвести до утворення внутрішнього конфлікту. Зміна чи заміна ціннісних орієнтацій є досить болісним процесом. Саме тому знання закономірностей трансформації ціннісно-сислової сфери переселенців може сприяти виявленню особливостей впливу на них суспільних інститутів для зниження їх емоційних стресів та профілактиці можливої соціальної напруженості. Недаремно вивчення цінностей та їх зміна під впливом нового середовища проживання у вимушених переселенців є предметом дослідження багатьох наук про людину – психології, педагогіки, філософії, медицини, соціології.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Дослідження особистості внутрішніх переселенців мають різновекторний характер. Вплив різноманітних суспільних чинників на ціннісні орієнтації досліджує Г. Канафоцька (Канафоцька, 2013). Механізми смислової регуляції життя відображені в працях Д. Леонтєва (Леонтєв, 1997). Наслідки переміщення осіб для групової та індивідуальної

ідентичності описуються у С. Бокнера та С. Льебкінда. На особливості психологічної допомоги вимушеним переселенцям щодо розвитку їх ціннісно-сміслових структур вказує В. Стець (Стець, 2020). Про необхідність особливих параметрів ціннісно-сміслових складових образу світу переселенців в новому місці проживання з метою формування міграційної готовності наголошує Г. Солдатова (Солдатова, Шайгерова, Калининко, & Кравцова, 2002). Ученими активно здійснюється пошук шляхів ефективного формування ціннісних орієнтацій вимушених переселенців.

Мета статті – проаналізувати результати емпіричного дослідження особливостей ціннісних орієнтацій вимушених переселенців.

Ціннісні орієнтації є важливим соціально-психологічним утворенням, що бере участь у всіх сферах людської життєдіяльності. Саме вони надають життєвого спрямування особистості, визначають цілі та їх результативність, відображають задоволеність, емоційну насиченість життя. Ціннісні орієнтації великою мірою визначають особливості соціальної та психологічної адаптації, взаємодії з іншими людьми, впливають на ефективність різних видів діяльності, визначають організацію та змістову насиченість усього життя.

Н. Низовських також указує на систему життєвих пріоритетів як на сукупність цінностей, інтегрованих особистістю відповідно до власної долі. Вони великою мірою визначають характеристики індивідуального життєвого шляху, оскільки крізь призму своїх пріоритетів людина не тільки сприймає навколишній світ та себе, але і діє відповідно до них (Низовских, 2000, с. 24).

Ціннісні орієнтації вимушених переселенців – це ті соціальні та особистісні цінності, які виступають для них стратегічними цілями діяльності, посідають високий рівень у мотиваційно-регулятивній системі поведінки та здійснюють вплив на зміст і спрямованість їх потреб, мотивів та інтересів. Стійкі ціннісні орієнтації характеризують зрілість особистості, забезпечують її стійкість і стабільність, визначають такі якості: наполегливість, активність життєвої позиції, дотримання певних принципів, відповідальність, надійність. Сформовані цінності здатні мобілізувати життєві сили та здатність досягнути мети. Несформована ж система ціннісних орієнтацій зумовлює суперечливість у виборі цінностей, перевагу зовнішньої мотивації у поведінці, непередбачуваність поведінки,

пасивність. Сформована чи несформована система особистісних та соціальних цінностей впливає на формування внутрішньої системи ставлення особистості до світу і до самої себе, системи самоконтролю і самоорієнтації.

Проте у ситуації зміни середовища система цінностей може трансформуватись. Вимушене переселення у психологічному аспекті небезпечне тим, що у самих переселенців несформована готовність до зміни способу життя, значно звужуються або й руйнуються ціннісно-сміслові структури. Особливо, коли мова йде про кардинальні зміни в соціокультурному середовищі, де нова реальність не збігається зі звичним для особистості оточенням, і такий дисонанс може призвести до формування внутрішнього конфлікту, що виражається у суперечностях між особистістю та умовами її діяльності, з одного боку, та між внутрішньоособистісними утвореннями (ціннісними орієнтаціями), з іншого.

У ситуації вимушеного переселення виникає невідповідність між усталеним образом світу, поведінковими зразками й неможливістю ефективної реалізації відповідних поведінкових зразків у нових соціокультурних умовах життя. Багатофункціональне і багатофакторне соціокультурне середовище впливає на процес формування аксіологічного вибору вимушених переселенців. Саме у взаємодії з новим соціальним середовищем проявляються ціннісно-мотиваційні детермінанти діяльності переселенців, бачення ціннісної оцінки, які виявляються у взаємодії з іншими людьми та у ставленні до себе. У новому соціокультурному середовищі ціннісні орієнтації переселенців зазнають певних трансформацій: 1 етап – переосмислення власної системи цінностей, 2 етап – звання до нових цінностей, 3 етап – прийняття нових цінностей і їх стабілізація, 4 етап – узгодження нових цінностей зі старими.

Період адаптації внутрішніх переселенців до нового соціокультурного середовища є вельми насиченим щодо засвоєння певних ціннісних орієнтацій та норм через їх включення до системи конкретних соціальних зв'язків певної території, які можуть породжувати певні внутрішні конфлікти через невідповідність з уже сформованими, але, як виявилось, нестабільними поглядами на життя.

Проте цінності, які є основою смислу, не завжди гармонізовані за своїм змістом і структуровані так, щоб здійснення однієї з

них не обмежувало можливості реалізації інших. Цінність може бути як стимулом, так і перешкодою при побудові смислу. Така розбіжність спричиняє виникнення конфлікту в ціннісно-смісловій сфері особистості. Ще однією причиною конфліктності тут може бути невідповідність при співвіднесенні важливості цінності та ступеня її реалізації у житті.

Внутрішні конфлікти особистості, в основі яких є ціннісно-мотиваційна сфера, виступають значним стимулом до переоцінки власного бачення конкретної ситуації та змін у ставленні до неї. З одного боку, це дуже важливий та корисний процес, який дає змогу вчитися обирати пріоритети для себе, навколишніх, але з іншого, така переоцінка не завжди набуває правильного напрямку, інколи людина помиляється, а отже, може стати на хибний шлях, що веде до переформування ціннісної орієнтації особистості.

Невідповідність між ціннісними орієнтаціями та поведінкою може призвести до втрати впевненості людини у своїх силах, формування стійкого комплексу неповноцінності, а іноді – і до втрати сенсу життя. Як наслідок, може відбутися деструкція наявних між-особистісних стосунків у сім'ї, на роботі. Невизначеність у пріоритетах може бути причиною підвищеної тривожності, агресивності, дратівливості в спілкуванні.

Окреслені особливості становлення ціннісної сфери особистості дали змогу визначити напрями емпіричного дослідження. Для діагностики наявності суперечностей у системі цінностей, внутрішнього конфлікту та дезінтеграції в мотиваційно-особистісній сфері було використано методика О. Фанталової «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» у різних життєвих сферах». Ця методика дає можливість вирахувати індекс розбіжності між цінністю та доступністю ціннісної орієнтації, який вказує на неузгодженість та дезінтеграцію у ціннісно-мотиваційній сфері особистості, що, зі свого боку, свідчить про незадоволеність поточною життєвою ситуацією.

В емпіричному дослідженні соціокультурних характеристик ціннісної сфери взяли участь вимушені переселенці зі східної території України віком від 27 до 45 років. Дослідження проводилось у Дрогобицькому міськрайонному центрі зайнятості.

У результаті емпіричного дослідження виявлено структуру ціннісних орієнтацій переселенців, яка представлена трьома компо-

нентами. Ядром ціннісних орієнтацій є конкретні життєві та загальнолюдські цінності: здоров'я, любов, дружба, щасливе сімейне життя. Середній компонент у структурі цінностей складають: впевненість у собі, наявність друзів, матеріально забезпечене життя, пізнання, свобода як незалежність у вчинках. Периферійний компонент ціннісних орієнтацій включає такі цінності, як краса природи та мистецтва, активне діяльне життя та творчість.

Щодо існування внутрішнього конфлікту в системі цінностей переселенців, то отримані емпіричні результати лише підтвердили нашу гіпотезу:

$$BK : BV : H3 = 595 : 247 : 219 = 56,08 : 23,28 : 20,64$$

Такі показники вказують на незадоволеність життєвою ситуацією, деяку блокаду у задоволенні потреб, наявність суперечності між «бажаним» і «реальним», між «хочу» і «можу», незбігання пріоритетів у життєвих сферах (рис. 1). Коефіцієнт кореляції 0,5438 доказує слабкий зв'язок між доступністю та значущістю цінностей. Домінування значущості цінності над її доступністю вказує на неможливість досягти бажаного.

Аналізуючи отримані результати, виявили вакуумні цінності переселенців. Найбільш вакуумною сферою для них є краса природи та мистецтва, що пояснюється тим, що зараз, по прибутті із зони воєнних дій, вони більше цінують те, що їх оточує, більше насолоджуються красою навколишнього світу. Також бачимо що серед найбільш вакуумних цінностей також є: свобода як незалежність у вчинках, матеріально забезпечене життя та цікава робота. Вказані цінності є дуже важливими для переселенців, оскільки зараз вони перебувають у дуже складному становищі, адже не мають власного житла та шукають роботу, щоб забезпечити сім'ю, проте не хочуть бути під тиском інших людей.

У 95 % досліджуваних високий рівень дезінтеграції в мотиваційно-особистісній сфері і лише 5 % мають середній рівень дезінтеграції. Це означає, що майже всі вони, виявляють високий ступінь незадоволеності поточною життєвою ситуацією, внутрішню конфліктність. І лише у 5 % досліджуваних, нестійка рівновага в мотиваційно-особистісній сфері (наявні внутрішньоособистісні суперечності), що викликає середній ступінь дезінтеграції.

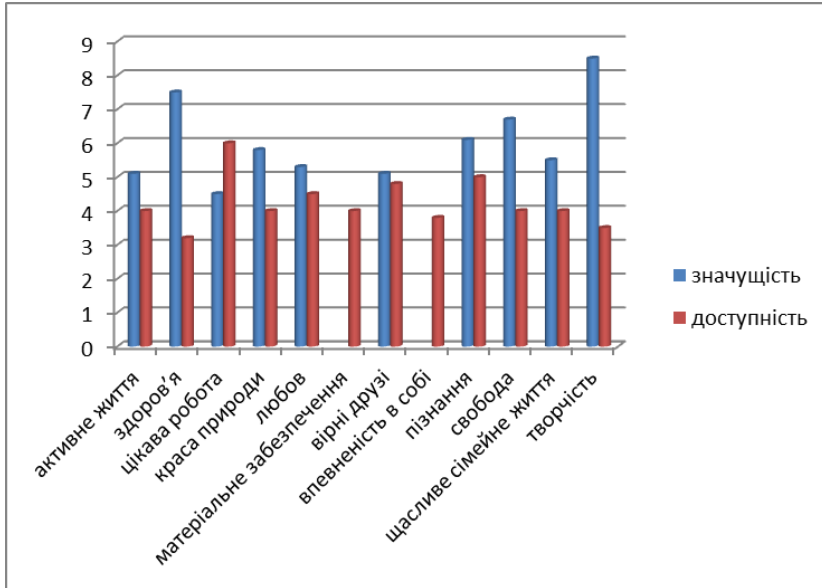

Рис. 1. Доступність та значущість в системі цінностей внутрішніх переселенців

Отже, за результатами досліджень, у внутрішніх переселенців, спостерігаємо переважання внутрішнього конфлікту та внутрішнього вакууму між доступними цінностями та цінностями, що є для них важливими. Це пояснюється тим, що вимушена зміна середовища проживання впливає і на систему цінностей особистості переселенців.

Висновки. Власна ціннісна структура особистості є невід'ємною частиною та найважливішим чинником процесу її соціалізації. Ціннісні орієнтири виступають регулятором діяльності та поведінки людини, визначають основні напрями її активності, окреслюють стратегію життєвого шляху особистості як соціальної істоти. Саме від наявності та ступеня сформованості ціннісних орієнтацій залежить особистісний, професійний, соціальний розвиток переселенців. Від рівня узгодженості між цінностями, між можливістю їх реалізації залежить, наскільки повноцінно будуть проходити

соціалізаційні процеси внутрішніх переселенців у новому для них соціокультурному середовищі.

Проведене нами емпіричне дослідження доказало, що у внутрішніх переселенців відбуваються процеси трансформації та переосмислення базових цінностей, відбувається заміна їх цінностями певного соціокультурного середовища. Такі процеси глибоко переживаються внутрішніми переселенцями, а переживання відображаються в їх ціннісно-мотиваційній сфері. У досліджуваних спостерігається неузгодженість між цінностями, розгубленість, невизначеність, що проявляється у внутрішньому конфлікті та внутрішньому вакуумі. Такі показники вказують на «розрив» у системі «свідомість – буття», незадоволеність поточною життєвою ситуацією. Діагностовані особливості мотиваційно-особистісної сфери можуть надалі негативно відобразитись на адаптації до нового для переселенців соціокультурного середовища, на їх особистісному розвитку. Такий стан актуалізує необхідність психологічної допомоги переселенцями для оптимально адекватної конфігурації системи ціннісних орієнтацій.

Подальші наукові пошуки передбачають аналіз шляхів оптимізації перебудови ціннісно-сміслових орієнтацій внутрішніх переселенців.

Література

- Канафоцька, Г.П.** (2013). Формування цінностей сучасної людини: фактори, інституції, складові та чинники впливу. *Механізми управління розвитком організаційної культури ЗНЗ*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4–5 квіт. 2013 р.). (с. 77–87). Київ.
- Леонтьев, Д.А.** (1997). От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности. *Вестник Московского университета. Серия 14: Психология*, 1, 20–27.
- Низовских, Н.А.** (2000). *Человек как автор жизни. Психосемантика жизненных ориентаций*. Киров: Вятский гос. пед. ун-т.
- Солдатова, Г.У., Шайгерова, Л.А., Калинин, В.К., & Кравцова, О.А.** (2002). *Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности*. Г.У. Солдатова (Ред.). Москва: Смысл.
- Стець, В.І.** (2020). Зміст психологічної допомоги вимушеним переселенцям щодо перебудови ціннісно-сміслових складових образу світу. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 47, 100–116. doi: 10.24919/2312-8437.47.229350.

References

- Kanafotska, H.P.** (2013). Formuvannia tsinnostei suchasnoi liudyny: faktory, instytuttsii, skladovi ta chynnyky vplyvu [Formation of values of modern man: factors, institutions, components and factors of influence]. *Mekhanizmy upravlinnia rozvytkom orhanizatsiinoi kultury ZNZ: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, 4–5 kvitnia 2013 r.) – *Mechanisms for managing the development of organizational culture of CEE: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference* (Kyiv, April 4–5, 2013). (pp. 77–87). Kyiv [in Ukrainian].
- Leontev, D.A.** (1997). Ot sotsialnykh tsennostey k lichnostnym: sotsiogenez i fenomenologiya tsennostnoy regulyatsii deyatelnosti [From social to personal values: sociogenesis and phenomenology of value regulation of activity]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14: Psikhologiya – Moscow University Bulletin. Series 14: Psychology*, 1, 20–27 [in Russian].
- Nizovskikh, N.A.** (2000). *Chelovek kak avtor zhizni. Psikhosemantika zhiznennykh orientatsiy* [Person as the author of life. Psychosemantics of life orientations]. Kirov: Vyatka State Pedagogical University [in Russian].
- Soldatova, G.U., Shaygerova, L.A., Kalinenko, V.K., & Kravtsova, O.A.** (2002). *Psikhologicheskaya pomoshch migrantam: travma, smena kultury, krizis identichnosti* [Psychological assistance to migrants: trauma, culture change, identity crisis]. G.U. Soldatova (Ed.). Moscow: Smysl [in Russian].
- Stets, V.I.** (2020). Zmist psykholohichnoi dopomohy vymushenym pereselentsiam shchodo perebudovy tsinnisno-smyslovykh skladovykh obrazu svitu [The content of psychological assistance for forced migrants regarding the reconstruction of the world image value-semantic components]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 47, 100–116. doi: 10.24919/2312-8437.47.229350 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.04.2021 р.

УДК 159.98-051:316.47

DOI: 10.24919/2312-8437.49.255845

ПОДОЛЯК Наталія – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (podolnatalya@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1040-8080>

Бібліографічний опис статті: Подоляк, Н. (2021). Асертивність психолога як умова ефективного міжособистісного спілкування. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 72–84. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255845>.

АСЕРТИВНІСТЬ ПСИХОЛОГА ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОГО МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ

Анотація. У статті подані результати емпіричного дослідження співвідношення показників асертивності та бар'єрів спілкування.

У результаті теоретико-емпіричного вивчення проблеми з'ясовано, що асертивність деякі дослідники трактують як складну різнорівневу властивість особистості, котра виявляється у прийнятті себе та інших, відкритості та самоконгруентності, безпосередності поведінки, адекватному оцінюванні себе та інших людей, здатності брати на себе відповідальність тощо. Виявлено, що ця властивість особистості забезпечує успішність міжособистісної взаємодії, оскільки сприяє усуненню психологічних бар'єрів спілкування.

Емпірична частина дослідження полягала у вивченні співвідношення між показниками асертивності та показниками психологічних бар'єрів спілкування, у виявленні специфіки цих бар'єрів у осіб з різним рівнем асертивності.

Виявлено, що показники асертивності мають тісні взаємозв'язки з показниками бар'єрів публічних виступів та емоційних бар'єрів спілкування. Ці зв'язки в основному виявилися від'ємними, що свідчить про важливу роль асертивності в ефективному спілкуванні.

У результаті емпіричного дослідження з використанням валідного та надійного психодіагностичного інструментарію виявлено, що існують індивідуальні відмінності у проявах психологічних бар'єрів спілкування у осіб, що мають різний рівень асертивності. Наявність таких відмінностей було підтверджено шляхом використання методу асів та профілів.

Емпірично встановлено, що для групи осіб з високим рівнем асертивності характерна відсутність емоційних бар'єрів спілкування і бар'єрів публічних виступів. На відміну від них, особи з низьким рівнем асертивності переживають труднощі у спілкуванні і встановленні контактів. Загалом, результати дослідження підтверджують думку стосовно значущості асертивності як властивості особистості, що забезпечує ефективну взаємодію.

Ключові слова: асертивність; асертивна особистість; асертивна поведінка; бар'єри спілкування; емоційні бар'єри; бар'єри публічних виступів.

PODOLYAK Nataliia – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (podolnatalya@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1040-8080>

To cite this article: Podolyak, N. (2021). Asertyvnist psykholoha yak umova efektyvnoho mizhosobystisnoho spilkuvannia [Assertiveness of a psychologist as a condition for effective interpersonal communication]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 72–84. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255845> [in Ukrainian].

ASSERTIVENESS OF A PSYCHOLOGIST AS A CONDITION FOR EFFECTIVE INTERPERSONAL COMMUNICATION

Abstract. *The article presents the results of an empirical study of the relationship between assertiveness and communication barriers.*

As a result of theoretical and empirical study of the problem, it was found that assertiveness is interpreted by some researchers as a complex multilevel personality trait, which is manifested in acceptance of themselves and others, openness and self-congruence, immediacy, adequate self-esteem, ability to take responsibility, etc.

It has been found that this personality trait ensures the success of interpersonal interaction, as it helps to eliminate psychological barriers to communication.

The empirical part of the study was to study the relationship between indicators of assertiveness and indicators of psychological barriers to communication, to identify the specifics of these barriers in people with different levels of assertiveness.

Assertiveness rates have been found to be closely related to public speaking barriers and emotional barriers to communication. These connections were generally negative, indicating the important role of assertiveness in effective communication.

An empirical study using valid and reliable psychodiagnostic tools revealed that there are individual differences in the manifestations of psychological barriers to communication in people with different levels of assertiveness. The presence of such differences was confirmed by using the method of aces and profiles.

It has been empirically established that a group of people with a high level of assertiveness is characterized by the absence of emotional barriers to communication and barriers to public speaking. In contrast, people with a low level of assertiveness have difficulty communicating and establishing contacts.

In general, the results of the study confirm the opinion about the importance of assertiveness as a personality trait that ensures effective interaction.

Key words: *assertiveness; assertive personality; assertive behavior; barriers to communication; emotional barriers; barriers to public speaking.*

Постановка проблеми. Соціальна взаємодія сьогодні, в силу цілої низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, нерідко супроводжується зіткненням різних інтересів, світоглядних позицій, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що призводить до виникнення соціальної напруги, конфліктів, соціального протистояння тощо. Така взаємодія часто має деструктивні наслідки для особистості на усіх рівнях її функціонування (емоційному, пізнавальному та поведінковому). Як правило, тривалі конфліктні ситуації порушують гармонійне та комфортне самопочуття людини в мікро- та макросоціумі, впливають на психічне і психологічне здоров'я особистості, її фізичне самопочуття, провокують виникнення психо-

соматичних розладів, заважають будувати ефективні міжособистісні стосунки.

Психолог, як і будь-яка людина, зазнає впливу негативних соціальних чинників, а тому мусить володіти ресурсом для само-відновлення та реалізації ефективної взаємодії, адже його фахова діяльність передбачає використання власної особистості як інструмента професійної діяльності.

У цьому сенсі розвиток та саморозвиток асертивності майбутнього психолога є вкрай важливим завданням підготовки фахівців цього напрямку.

Проблемі асертивності особистості й асертивної поведінки у психології приділяється значна увага, оскільки ця якість та навички такої поведінки і спілкування є значущими у різних сферах життєдіяльності людини і дають їй змогу будувати ефективну міжособистісну взаємодію.

У дослідженнях низки психологів зазначається, що асертивність та навички асертивної поведінки сприяють ефективній соціальної адаптації особистості, а її відсутність зумовлює прояви соціальної некомпетентності, дисгармонії і соціальної дезадаптації (Р. Альберті та Еммонс, М. Армстронг і К. Бураем, Р. Васта, Дж. Вольпе, Д. Геллард і К. Геллард, А. Прихожан, М. Хайт і С. Міллер, Г. Ромек, С. Риис і Р. Грехам, Р. Ульріх, Е. Хохлова та інші). Це дуже важлива практична якість, що забезпечує успішну адаптацію в соціумі.

З огляду на ці міркування виник інтерес до пошуку взаємозв'язків характеристик асертивності з показниками емоційних бар'єрів спілкування.

Аналіз досліджень і постановка завдань. У вітчизняній психології поняття «асертивність» увійшло до наукового обігу і почало широко вивчатися після публікації книги чеських авторів В. Каптоні і Т. Новака. Це поняття, услід за авторами концепції асертивності, розуміють як певну автономію особистості, її здатність не залежати від зовнішніх впливів та оцінок, регулювати власну поведінку і вміння знаходити конструктивний вихід з проблемних ситуацій у спілкуванні, досягати бажаного результату у спілкуванні, при цьому демонструючи повагу до партнерів у спілкуванні і не порушуючи права інших людей. Асертивність виявляється у здатності до конструктивної взаємодії та практичному

володінні засобами ефективного спілкування. Дослідники єдині у трактуванні асертивної поведінки як «золотої середини» між агресивною та пасивною поведінкою (Каппони & Новак, 1995).

Учені наголошують на ролі асертивності у запобіганні та подоланні конфліктів. Саме тому проблема асертивності вивчається, зокрема, у контексті проблеми особистої відповідальності. До прикладу, С. Стаут дає таке визначення асертивної особистості: «асертивна людина – та, що відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших, позитивна, слухає, розуміє і намагається дійти до робочого компромісу» (Стаут, 2002). Розглядаючи структуру асертивності, цей автор включає такі складові, як наявність поваги до себе та до інших, а також здатність нести відповідальність за свою поведінку. Він вважає, що «за своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Тобто ми відповідальні за власну поведінку й не маємо права звинувачувати інших людей за нашу реакцію на їхню поведінку» (Стаут, 2002).

С. Стайн та Г. Бук говорять про такі складові асертивності, як здатність адекватно висловлювати почуття, відкрито висловлювати переконання і думки, захищати свої особисті права. Проте наголошують на тому, що «асертивні люди здатні висловити і відстояти власну позицію без агресії і образ на адресу опонента» (Стайн & Бук, 2007).

Самоповагою і самоцінністю наділяє особистість з високим рівнем асертивності М. Дойч. «Грійчастий принцип» ученого полягає в тому, що в будь-якій ситуації асертивна особистість діє рішуче, але чесно і дружлюбно. Завдяки рішучості така людина не дозволяє собою маніпулювати чи залякувати себе, чесність унеможливає втягнення асертивної особистості в аморальну ситуацію, навіть коли її намагатимуться спровокувати на це, дружлюбність стає запорукою поваги до власної і до чужої думки, спонукаючи до конструктивної взаємодії (Дойч, 1997).

Слушною, на наш погляд, є думка Е. Хохлової, яка визначає асертивну людину як здорову та зрілу особистість, з виробленою позицією ненасильства (Хохлова, 2008).

Згідно з деякими підходами, під асертивністю особистості розуміють складну різнорівневу властивість, котра виявляється у прийнятті себе та інших, відкритості та самоконгруентності, безо-

середності поведінки, адекватному оцінюванні себе та інших людей, здатності брати на себе відповідальність тощо.

Здійснюючи теоретичний аналіз проблеми асертивності, можна зауважити дуже різні, інколи навіть полярні погляди на специфіку асертивності та її особливості. У зарубіжних дослідженнях асертивність здебільшого трактують через такі категорії, як незалежність, самостійність, цілеспрямованість, успішність особистості. У роботі Л. Ніколаєва подано огляд досліджень вітчизняних вчених стосовно асертивності і, вочевидь, найчастіше це поняття використовують у зв'язку з такими категоріями, як особистісна позиція, відповідальність, нонконформізм (Ніколаєв, 2010).

Аналіз літератури з проблеми показує, що існує значна різноманітність поглядів та підходів щодо структурних компонентів асертивності, складу її показників. Проте більшість дослідників цієї проблеми виділяють когнітивну, емоційну та поведінкову складові асертивності і одностайні щодо важливої ролі асертивності в побудові ефективних взаємин та безбар'єрного спілкування.

Проблема психологічних бар'єрів також лежить у площині забезпечення оптимального способу життєдіяльності людини, продуктивності її діяльності та спілкування.

У сучасних психологічних дослідженнях явище бар'єрів спілкування досліджується у різних аспектах (К. Байлфус, О. Бодальов, А. Ковальов, Н. Гришина, В. Куніцина, В. Лабунська, Б. Паригін, А. Рояк та ін.). Автори здійснили спроби знайти певні якості та вміння особистості, що забезпечують ефективне спілкування або ж створюють труднощі для нього. Власне асертивність і виступає тією якістю, котра забезпечує ефективне спілкування.

Метою цієї статті є презентація результатів емпіричного дослідження співвідношення показників асертивності та бар'єрів спілкування у майбутніх психологів. **Завдання** дослідження – виявити взаємозв'язки між показниками асертивності та бар'єрів спілкування, описати психологічні особливості бар'єрів спілкування осіб з різним рівнем асертивності.

Виклад основного матеріалу. Метою емпіричного дослідження було вивчення специфіки емоційних бар'єрів спілкування у осіб з різним рівнем асертивності.

Для розв'язання завдань дослідження було підібрано комплекс психодіагностичних методик, котрі дають можливість діаг-

нотувати показники асертивності та психологічні характеристики особистості, що розкривають особливості психологічних бар'єрів.

До психодіагностичного комплексу увійшли: методика «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС) (О. Санніков, О. Саннікова, Н. Подоляк), методика «Диференціальна діагностика бар'єрів публічних виступів» (А. Саннікова) та методика «Емоційні бар'єри спілкування» (В. Бойко).

Була сформована вибірка дослідження, яку склали студенти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за спеціальністю «Спеціальна психологія», «Практична психологія» у кількості 58 осіб у віці 19–35 років.

Перший етап дослідження полягав у зборі емпіричних даних та діагностиці показників асертивності і психологічних характеристик бар'єрів спілкування особистості.

Наступний крок дав змогу за допомогою кореляційного аналізу виявити та описати взаємозв'язки між показниками властивостей, що вивчаються. Якісний аналіз із застосуванням «методу асів» і «методу профілів» уможливив вивчення особливостей психологічних бар'єрів у групах осіб, які різняться рівнем асертивності.

За допомогою «методу асів» було виділено групи досліджуваних з найвищими значеннями (у діапазоні від 75 до 100 центилів) і найнижчими значеннями загального показника асертивності (у діапазоні від 0 до 25 центилів). На підставі цього були побудовані профілі психологічних бар'єрів осіб з різним рівнем асертивності. Аналіз профілів здійснювався за візуальними відмінностями.

У результаті кореляційного аналізу було виявлено, що між показниками асертивності, психологічними бар'єрами публічних виступів та емоційними бар'єрами спілкування існують значущі від'ємні кореляційні зв'язки. Наявність виключно від'ємних кореляційних зв'язків між показниками асертивності і бар'єрів спілкування цілком підтверджує теоретичні положення про роль асертивності в ефективному спілкуванні.

Отримані результати кореляційного аналізу дали можливість здійснити якісний аналіз одержаних результатів.

Аналіз наукової літератури та результати кореляційного аналізу дали підставу для припущення, що особи з різним рівнем асертивності мають специфічні відмінності у переживанні психологіч-

них бар'єрів спілкування. З метою вивчення цієї специфіки було застосовано метод «асів», що дало змогу зі всієї вибірки виокремити дві групи осіб. До першої увійшли особи з високими значеннями загального показника асертивності (АСmax, n=11) «асертивні», а другу групу склали особи з низькими значеннями загального показника (АСmin, n=15) – «неасертивні».

Подальше дослідження полягало у виявленні специфіки індивідуальних відмінностей у прояві психологічних бар'єрів у цих групах осіб.

Для вивчення специфіки прояву та особливостей психологічних бар'єрів у осіб, що відрізняються за рівнем асертивності, використано метод «профілів». У такий спосіб були отримані профілі психологічних бар'єрів публічних виступів у досліджуваних групах, що зображені на рисунку 1.

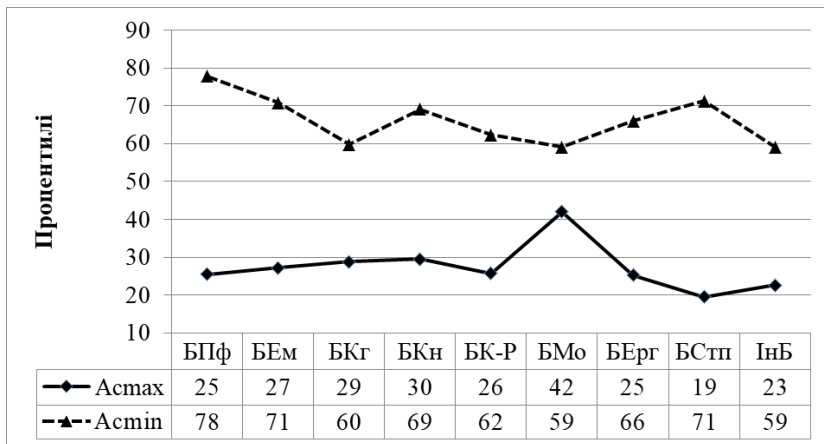

Рис. 1. Профілі психологічних бар'єрів публічних виступів груп осіб з різним рівнем асертивності

Примітка. Умовні скорочення шкал: БПф – психофізіологічний показник бар'єрів публічних виступів, БЕм – емоційний, БКг – когнітивний, БКн – конативний, БК-Р – контрольно-регулятивний, БМо – мотиваційно-ціннісний, БЕрг – ергічний (енергійний) показник, БСтп – показник загальної схильності до «стоп-реакцій», ІнБ – індекс сценічних бар'єрів – композитна оцінка.

Середня лінія ряду проходить через 50-й перцентиль. Значення, що лежать у площині вище середньої лінії ряду, характеризують високі показники психологічного бар'єру. Про яскраву виразність відповідного показника свідчать значення вище 75-ти перцентилів, а значення показників нижче середньої лінії ряду – про слабку вираженість або про невираженість (нижче 25-го перцентилія) відповідних показників психологічних бар'єрів. Тут і надалі значення, що відзначені на графіку, є середнім арифметичним значень конкретного показника, що отриманий представниками групи з високим або низьким рівнем асертивності. На осі ОХ відкладені показники що вивчаються, на осі ОУ – значення показників виражене в перцентілях.

Група осіб з високим рівнем асертивності характеризується такими особливостями: тілесною (соматичною) включеністю у ситуацію (БПф), що супроводжується приємним збудженням, підйомом у процесі спілкування (БЕМ-), легкістю зосередження уваги на предметі обговорення, незважаючи на ступінь авторитетності аудиторії, здатністю до розуміння і аналізу ситуації (БКг-). Таким особам притаманна повна узгодженість зовнішніх проявів поведінки, експресії з темою спілкування, легкість вияву емоцій на публіці (БКн-). Вони демонструють високий рівень самовладання, здатність контролювати свої почуття, думки, виразні рухи, міміку, поведінку загалом під час публічних виступів, навіть якщо відчують невпевненість у собі, в правильності власної думки або позиції легко це приховують (БК-р-). Вони мають яскраво виражене прагнення до самовираження, потребу бути визнаними, відомими, популярними (БМо-), здатні мобілізувати сили, виявляють активність, енергійність, внутрішню зібраність (БЕрг-). Ці особи володіють внутрішньою свободою від власних емоцій, значним рівнем емоційної стійкості, самовладанням, розвиненою силою волі та водночас здатні емоційно відгукуватися на інформацію, що отримана від партнерів у спілкуванні (ЗПБ-).

Особи, що увійшли до групи з низьким рівнем асертивності характеризуються хвилюванням та побоюванням під час спілкування з малознайомими людьми, що проявляється на психофізіологічному рівні у вигляді тремору рук, серцебитті, відчутті спазму в горлі, фізичній слабкості або напрузі (БПф+). Необхідність публічного спілкування чи виступу викликає у них неспокій, хвилювання,

напруженість, тривогу, перезбудження, іноді навіть напади відчаю та паніки (БЕМ+). Їм складно зібратися з думками, щоб висловитися, характерна слабка увага та труднощі концентрації (БКг+), у них невиразна експресія, виявляється розгубленість, скутість (БКО+). Таким особам надзвичайно важко контролювати свої реакції, думки, дії; виникають труднощі зі самовладанням, вони не можуть справитися з емоційними переживаннями; не можуть зосередитися (БК-Р+). Представники цієї групи осіб не мають потреби та бажання ініціювати спілкування, вони байдужі як до успіху, так і до провалу в публічному виступі. Вони спокійно ставляться до себе безвідносно до того, чи їх вважають посередньою, чи успішною особистістю, що може призводити до зниження професійної мотивації (БМО+). Такі особи можуть відчувати емоційне спустошення, занепад сил, переважно, що виникають внаслідок виснажливої боротьби з власним страхом перед виступом, втратою сил після відповідального виступу, тому вимагають відновлення (БЕРг+). Загалом, цим людям притаманне постійне переживання страху з різних приводів: зганьбитися перед авторитетами, перед аудиторією, перед можливою недобррозичливою реакцією партнерів у спілкуванні (ЗПБ+), а це може знижувати ефективність професійної діяльності та стосунків з навколишніми людьми.

Наступним кроком нашого дослідження було виявлення специфіки прояву емоційних бар'єрів спілкування представників груп «асертивних» та «неасертивних» осіб. На рис. 2 зображені профілі емоційних бар'єрів спілкування груп осіб з різним рівнем асертивності.

Було виявлено, що представникам групи «асертивні» властива здатність керувати власними емоціями (НУЕ-), адекватна реакція на прояв емоцій іншою людиною, співпереживання (НПЕ-), експресивність, емоційна гнучкість (НВ-), оптимістична настанова, домінування позитивних емоцій (ДНЕ-), бажання розширювати коло спілкування, зближуватися з людьми на емоційній основі.

У представників групи «неасертивні» виявлено невміння або небажання керувати власними емоціями, нестриманість (НУЕ+), неадекватна емоційна реакція на будь-які перешкоди або проблеми (НПЕ+). Вони демонструють емоційну невиразність, не здатні знаходити компроміс в емоційному спілкуванні з навколишніми людьми (НВ+). Саме ці особливості спонукають їх уникати нових

знайомств, зближення (НЗЛ+), емоції суттєво заважають встановлювати контакти з людьми.

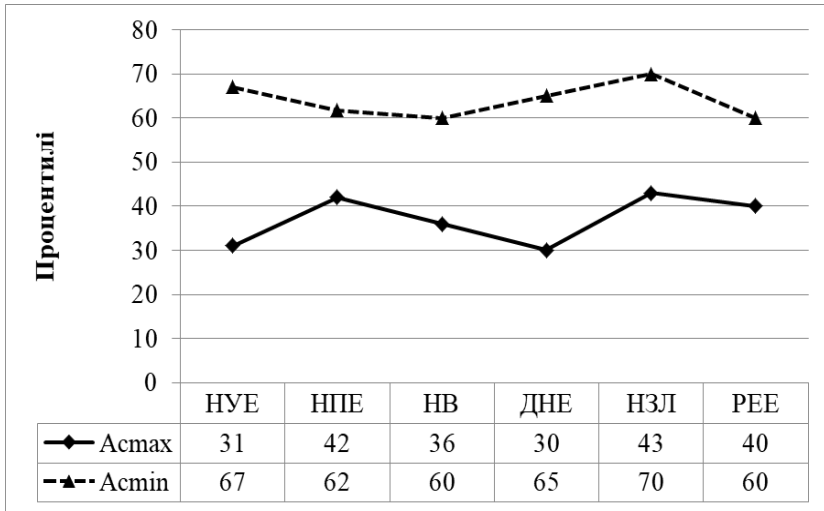

Рис. 2. Профілі емоційних бар'єрів спілкування груп осіб з різним рівнем асертивності

Примітка. Умовні скорочення шкал: НУЕ – невміння управляти емоціями, НПЕ – неадекватний прояв емоцій, НВ – невизначність емоцій, негнучкість, нерозвиненість, ДНЕ – домінування негативних емоцій, НЗЛ – небажання зближуватися з людьми на емоційній основі, ПЕЕ – рівень емоційних ефектів.

Висновки. У результаті дослідження виявлені особливості співвідношення показників асертивності, психологічних бар'єрів публічних виступів та емоційних бар'єрів спілкування. У результаті кореляційного аналізу та використання методу «асів» і «профілів» було виявлено специфіку бар'єрів спілкування осіб з різним рівнем асертивності, описано профілі психологічних бар'єрів публічних виступів та емоційних бар'єрів спілкування груп осіб з різним рівнем асертивності.

Таким чином, результати дослідження показали, що існують суттєві відмінності в особливостях та бар'єрах спілкування у осіб,

що відрізняються рівнем асертивності. Результати дослідження підтвердили, що асертивність є однією з тих якостей, котрі забезпечують успішність спілкування і її розвиток у майбутніх психологів є вкрай важливим.

Перспектива подальшого дослідження полягає у вивченні можливого негативного впливу асертивності на ефективність спілкування у певних ситуаціях взаємодії.

Література

- Дойч, М.** (1997). Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы). *Социально-политический журнал*, 1, 202–212.
- Каппони, В., & Новак, Т.** (1995). *Как делать все по-своему или Ассертивность – в жизнь*. Санкт-Петербург: Питер.
- Ніколасв, Л.О.** (2010). Дослідження проблеми асертивності у вітчизняній та зарубіжній школах психології розвитку. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 9, 11–22.
- Стаут, С.** (2002). *Управленческий тренинг*. Санкт-Петербург: Питер.
- Стайн, С., & Бук, Г.** (2007). *Преимущество EQ: эмоциональная культура и ваш успех* (с. 20–22). Москва.
- Хохлова, Е.В.** (2008). *Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза*. (Дисс. ... канд. психол. наук). Нижний Новгород.

References

- Doych, M.** (1997). Razreshenie konflikta (Konstruktivnye i destruktivnye protsessy) [Conflict Resolution (Constructive and Destructive Processes)]. *Sotsialno-politicheskiy zhurnal – Socio-political magazine*, 1, 202–212 [in Russian].
- Kapponi, V., & Novak, T.** (1995). *Kak delat vse po-svoemu ili Assertivnost – v zhizn* [How to do everything your own way or Assertiveness – in life]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Nikolaiev, L.O.** (2010). Doslidzhennia problemy asertyvnosti u vitchyznianiі ta zarubizhnii shkolakh psykholohii rozvytku [Research of the problem of assertiveness in domestic and foreign schools of developmental psychology]. *Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuка APN Ukrainy – Collection of scientific works of KPNU named after Ivan Ogiienko, Institute of Psychology G.S. Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 9, 11–22 [in Ukrainian].

- Staut, S.** (2002). *Upravlencheskiy trening [Management training]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Stayn, S., & Buk, G.** (2007). *Preimushchestvo EQ: emotsionalnaya kultura i vash uspekhn [EQ advantage: Emotional culture and your success]*. (pp. 20–22). Moskva [in Russian].
- Khokhlova, E.V.** (2008). *Konstruktivnaya agressivnost v formirovanii navykov assertivnogo povedeniya studentov vuza [Constructive aggressiveness in the formation of skills of assertive behavior of university students]*. (Candidate's thesis). Nizhniy Novgorod [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 11.05.2021 р.

УДК 159.9:316.36

DOI: 10.24919/2312-8437.49.255844

РИГЕЛЬ Олеся – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (olesyarygel@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8470-7403>

ПОСАЦЬКИЙ Олександр – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (boroda63@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2705-7475>

Бібліографічний опис статті: Ригель, О., & Посацький, О. (2021). Теоретичні основи дестабілізації шлюбу. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 85–96. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255844>.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ШЛЮБУ

Анотація. У статті розглядаються проблеми сім'ї, які ведуть до розлучення, дестабілізації сімейних стосунків. З'ясовано, що значне місце займає сімейна напруженість, яка, зі свого боку, стає причиною незадоволеності різними аспектами шлюбу.

Аналіз причин психологічного розпаду шлюбу та факторів, які впливають на задоволеність шлюбом, дав змогу виявити, що в подружніх парах, орієнтованих на розлучення, присутній такий дестабілізуючий фактор, як напруженість у сімейних відносинах.

Розглядаючи успішність і стабільність сучасного шлюбу, ми відзначали, що вони базуються на психологічній сумісності, психологічній адаптації, на сприятливому психологічному кліматі в сім'ї. Нестабільність подружніх відносин починається передовсім з напруженості у подружніх стосунках.

Отже, можна з впевненістю сказати, що на деструктивний розвиток подружніх відносин, на благополучність психоло-

гічного клімату і, як результат – орієнтованості на розлучення, найбільши вагомий вплив мають різнотипні фактори.

Найчастіше всього наявність цих дестабілізуючих елементів подружнього життя призводить до ускладнення шлюбно-сімейних відносин, психологічного розпаду подружжя, орієнтації чоловіка і жінки на розлучення.

Знання про існування перелічених вище факторів, вміння їх діагностувати та виявляти лежать в основі проведення психотерапевтичної та корекційної роботи.

Ключові слова: дестабілізація; несумісність; сім'я; сімейні стосунки; шлюб.

RYHEL Olesia – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (olesyarygel@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8470-7403>

POSATSKYI Oleksandr – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (boroda63@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2705-7475>

To cite this article: Ryhel, O., & Posatskyi, O. (2021). Teoretychni osnovy destabilizatsii shliubu [Theoretical foundations of marriage destabilization]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 85–96. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255844> [in Ukrainian].

THEORETICAL FOUNDATIONS OF MARRIAGE DESTABILIZATION

Abstract. *The article deals with the problems of the family, which lead to divorce, destabilization of family relationships. It turned out that a significant place is occupied by family tensions, which, in turn, leads to dissatisfaction with various aspects of marriage. Analysis of the causes of psychological breakdown of marriage and factors that affect marriage satisfaction made it possible to find that in married couples focused on*

divorce, there is such a destabilizing factor as tension in family relationships. Considering the success and stability of modern marriage, we noted that they are based on psychological compatibility, psychological adaptation, and a favorable psychological climate in the family. Marital instability begins primarily with tension in marital relations.

So, we can confidently say that the destructive development of marital relations, the success of the psychological climate and, as a result of the focus on divorce, the most significant impact have different types of factors. Most often, the presence of these destabilizing elements of married life leads to a complication of marital relations, psychological breakdown of spouses, orientation of a man and a woman to divorce. Knowledge of the existence of the above destabilizing factors, the ability to diagnose and identify them are the basis for psychotherapeutic and correctional work.

Key words: *destabilization; incompatibility; family; family relationships; marriage.*

Постановка проблеми. Сім'я в житті людини є особливим соціальним інститутом для задоволення її первинних потреб, світом емоційних і моральних почуттів. У сім'ї ми одержуємо перші знання про людей, норми поведінки й моралі.

Майбутнє суспільства, а виходить, і людини залежить від стійкості й нормального розвитку сім'ї. Від того, наскільки повно виконує сім'я свої функції – відтворювальну, господарсько-побутову, виховну, емоційно-психологічну, – залежать соціальні якості нових поколінь (Шнейдер, 2006).

Метою статті є обґрунтувати, які психологічні фактори, що дестабілізують шлюб.

Виклад основного матеріалу. Стабільність родини виражається у стійкості й гармонійності сімейних відносин (причому не тільки між подружжям, а й між батьками, дітьми), але, на жаль, внутрішньосімейні відносини поки ще далеко не гармонійні, про що свідчать подружні конфлікти. Затяжні й неврегульовані конфлікти можуть стати основою для дисгармонії відносин у сім'ї, що, зі свого боку, веде до дестабілізації, і часто як результат її – до розлучення.

У результаті розлучень багато чоловіків і жінок залишаються самотніми. А часом виходить так, що в розлучених іде багато років, причому кращих, молодих, доки їм вдається знову створити сім'ї.

Шлюб, сім'я, розлучення, повторний шлюб – складні особисті проблеми людини, і від їхнього рішення часто залежить і благополуччя особистості, і її особисте щастя.

У зв'язку з ростом числа розлучень все більша увага приділяється заходам щодо стабілізації шлюбно-сімейних відносин, ефективність яких багато в чому залежить від наукової обґрунтованості. Тому проблема розлучення всі частіше стає об'єктом соціологічних, демографічних, психологічних й ін. досліджень. Проте знання причин, передумов і наслідків розлучень усе ще далекі від повноти. Сім'я становить змінну систему відносин, яким властиві певні етапи розвитку.

Перехід від одного етапу розвитку сім'ї до іншого завжди пов'язаний з більшими або меншими труднощами. Установлено, що на певних змінах стадій життєвого циклу сім'я схильна до виникнення криз і конфліктів.

Як свідчать дослідження В. Сисенко, І. Гребенникова, І. Говако, З. Янкової, Б. Херсонського, П. Дичюс, П. Альшиної, Г. Навайтис, К. Вітека, Е. Ейдемільера, В. Юстицького, В. Голофас та ін., періодизація схильності сім'ї до конфліктів і розлучень має певні причини, пов'язані з особливостями формування психологічного клімату, подоланням деяких факторів несумісності, а також здатністю сім'ї задовольняти різноманітні потреби особистості (Гридковець, 1999).

Отже, вивчення причин незадоволеності шлюбом і сімейними відносинами на різних стадіях розвитку сімейних відносин, має велике значення для стабілізації шлюбу, його зміцнення. А в силу недостатнього вивчення цього аспекту проблеми, будь-які дослідження в цій області становлять значний інтерес.

Для більш повного розуміння виведених А. Волковим причин розлучень додамо розширене трактування деяких.

Найбільший інтерес дослідника викликає вплив на стабільність шлюбу вік чоловіка та жінки в момент утворення сім'ї. За даними спеціальних демографічних досліджень, проведених А. Волковим, найменш стабільні шлюби, укладені як у дуже ранньому, так і в похилому віці. У першому випадку дається взнаки відсутність соціальної зрілості, у другому – досвід першого шлюбу, незадоволеність пов'язаних зі шлюбом очікувань, а також складність взаємоадаптації, тому що характер людей уже сформувався і згода в

сімейних відносинах досягається усе з більшими зусиллями. Треба взяти до уваги також відмінність у співвідношенні кількості перших і повторних шлюбів: серед тих, хто одружується в більш пізньому віці, тих, що починають сімейне життя не вперше, природно, більше.

Розлучення залежить також від кількості дітей у подружжя. Як правило, бездітні розлучаються частіше, ніж сім'ї, які мають дітей, причому, що більше в родині дітей, то відносно рідше такі сім'ї розпадаються. Хоч, слід мати на увазі можливий зворотний зв'язок, коли сама собою бездітність може послужити причиною розлучення.

Як зазначає В. Сисенко, в перші роки шлюбу (приблизно до 4 років включно) причини і мотиви розлучень в основному пов'язані з морально-психологічною та економічною невідповідністю подружжя, невмінням психологічно адаптуватись один до одного. Шлюби віком 5–9 років і більше мають в своїй основі дещо інші причини і приводи розлучень (Гридковець, 1999; Кратохвил, 1991).

1. Необдуманий шлюб.
2. Велика різниця у віці.
3. Засудження за карний злочин.
4. Перебування за кордоном.
5. Окреме проживання через віддаленість місця роботи.
6. Зрада.
7. Втручання третіх осіб.
8. Розбіжності фінансового характеру.
9. Розбіжності статевого характеру.
10. Відмінності характерів та інтересів.
11. Відсутність піклування про сім'ю.
12. Алкоголізм.
13. Грубість.
14. Надмірні ревності (Гридковець, 1999).

Перше місце серед всіх причин розлучень у дослідженнях займає зрада, причому відмінності з вини чоловіків чи жінок не дуже суттєві. Торкаючись проблеми зради як основної причини розлучення, дослідник стверджує, що саме це у більшості випадків є наслідком інших причин, які ведуть, як правило, до взаємного відчуження подружжя.

На другому місці – розбіжності характерів та інтересів, причому, відзначається постійна тенденція зростання розлучень з вказаної причини з вини як чоловіків, так і жінок. З-поміж розбіжностей подружжя найчастіше називають наявність у характерах обох партнерів таких рис, як не поступливість, сварливість, дріб'язковість.

Таким чином, за розбіжностями характерів та інтересів стоїть сукупність факторів, пов'язаних з якостями характеру, темпераменту, зі спільною духовною і моральною культурою, з вмінням психологічно адаптуватись до способу життя і поведінки партнера, з вмінням провадити самоконтроль і саморегуляцію своєї поведінки.

Успішність шлюбу, залежить від того, наскільки шлюбні партнери можуть пристосовуватись один до одного, враховуючи їх особисті якості на різних фазах створення і розвитку сім'ї.

Традиційно виділяють такі фази розвитку сім'ї: знайомство, залицяння, взяття шлюбу, взаємне пристосування особистостей, народження першої дитини, виховання дітей, період після відділення дітей, які стали самостійними (Кратохвил, 1991; Шнейдер, 2006).

Розподіл причин припинення шлюбу за фазами створення сім'ї має велике практичне значення. Так, відділення причин, які існували уже в момент укладення шлюбу, від тих, які виникають в процесі життєдіяльності сім'ї, полегшує розробку практичних заходів демографічної політики.

На відміну від причин, приводи зовнішні, часто випадкові обставини, які дають поштовх для початку розвитку тієї чи тієї причини або й кількох причин. Привід впливає на дію, як правило, при наявності причини. Складність при їх вивченні у тому, що одні і ті ж явища в одних випадках є причиною, а в інших – приводом (Гридковець, 1999).

«Внутрішньосімейна детермінанта напруженості» полягає у тому, що чим вища загальна участь чоловіка у справах сім'ї, тим нижчий рівень загальної напруженості. Поширення традиційних функцій чоловіка як годувальника і глави сім'ї, з одного боку, а з іншого, його пряма участь у повсякденних, побутових справах і точному розподілі грошей знімають напруженість (Гридковець, 1999; Лукашевич & Туленков, 2004; Шнейдер, 2006).

Крім того, що вища участь жінки в тих самих справах сім'ї, то вищий рівень загальної напруженості. Найбільш на напруже-

ність в сім'ї впливає перевантаження дружини такими обов'язками, як здійснення великих витрат, розподіл грошей, прийняття сімейних рішень.

Що вищий рівень напруженості у сім'ї, то частіше чоловік і дружина думають про розлучення як про спосіб позбутися проблем. Що вищий рівень напруженості, то частіше розвиваються найбільш гострі форми напруженості в сім'ї – конфлікти.

Будь-яка людина у житті стикається з ситуацією, коли задоволення її бажань і потреб утруднене чи заблоковане. Стан дефіциту називається депривацією. Депривація в сім'ї – це такий стан одного з членів, коли інші не в змозі (або не хочуть) задовольнити його потреби, що, зі свого боку, викликає стан психічної напруженості і часто може призводити до дуже негативних наслідків як для самого члена сім'ї, так і для його оточення. У сімейних стосунках важливе збігання життєвих цінностей подружжя, до кола яких можуть входити окремі якості людини: доброта, чуйність, піклування, ніжність. Система цінностей базується на основі сформованих потреб особистості, її бажаннях і потягах. Відмінність ціннісних орієнтацій у подружжя на кожному з етапів розвитку сім'ї неминуче спричиняє порушення сімейного клімату, породжує напруженість сімейних відносин, аж до можливого розпаду шлюбу.

Останнім часом дуже велика увага надавалась шлюбно-сімейним відносинам. Багато дослідників в цій галузі відзначають, що в шлюбно-сімейних відносинах пройшла справжня революція, у результаті якої докорінно змінилася і сім'я (Гридковець, 1999; Шнейдер, 2006).

На кожному етапі розвитку суспільства, коли відбувалися зміни в економічному, духовному, політичному, культурному житті, вони неминуче позначалися на шлюбно-сімейних відносинах, так чи так впливали на сім'ю. У зв'язку з новою епохою в житті суспільства, змінилося становище жінки, сформувався її новий психологічний тип. Основні її якості: незалежність, самостійність, загострене почуття власної гідності, рішучість, владність, широта і глибина інтересів, різноманітність культурних і духовних зв'язків, підвищені вимоги до чоловіка як до шлюбного партнера і до подружнього життя взагалі. В наш час жінка чекає від подружнього життя незмірно більше, ніж в попередні роки. Такий рівень домагань значно впливає на стабільність сучасного шлюбу.

У зв'язку зі зростанням кількості розлучень все більша увага приділяється заходам зі стабілізації шлюбно-сімейних відносин, ефективність яких у багатьох випадках залежить від їх наукового обґрунтування. Тому проблеми розлучень все частіше стають об'єктами соціологічних, демографічних, психологічних та інших досліджень. Та все ж багато дослідників сходяться на думці, що наші знання про причини нестабільності шлюбу, передумови і наслідки розлучень все ще невичерпані. Проблема стабільності шлюбів і подружніх взаємовідносин в наш час викликає все більшу увагу вчених. Питання розпаду шлюбів зачіпають особисті долі мільйонів людей, позаяк нестабільність негативно впливає на життєдіяльність подружжя, відчуття ними особистого щастя, повноти життя, своєї цінності і користі. Проблема користі шлюбу і сім'ї має ще один важливий бік. Сім'я є важливим середовищем, одним із рішучих факторів нормального духовного і психологічного розвитку дітей. Психологічний та духовний мікроклімат сім'ї залишає неспростовні сліди в психіці дитини, в структурі її особистості, світосприйнятті. Власне в дитинстві закладаються основні риси характеру людини. Тому, якщо розлучення – є щастям для самого подружжя, то для дітей воно може бути трагедією.

Загалом, розлучення – найбільша проблема сучасного суспільства. А ріст розлучень – це пряма загроза стабільності сім'ї, необхідної стійкості сімейних відносин (Лукашевич & Туленков, 2004).

У зв'язку з цим необхідно спеціально зупинитись на проблемах розпаду подружніх відносин. Життя сім'ї, фази її розвитку, її структура і зміни внутрішнього життя залежать від змін у розвитку цивілізації, ширших спільностей людей, культурних, економічних, правових, релігійних рівнів, а також самого суспільства.

У складному комплексі причин, які викликають дезорганізацію сімейних стосунків і розпад сім'ї, значне місце займає сімейна напруженість, яка, зі свого боку, є причиною незадоволеності різними аспектами шлюбу. Для того, щоб виявити найвищий рівень подружньої напруженості, залежно від тривалості шлюбу, кількості дітей, взаємоадаптації подружжя, періоду дошлюбного знайомства та інших факторів, передовсім потрібно зупинитись на соціальних та демографічних характеристиках опитуваних.

Особливу тривогу викликає відсутність (або низький коефіцієнт) таких критеріїв у спілкуванні, як:

1. Взаєморозуміння між партнерами. Відсутність цієї характеристики в спілкуванні подружжя призводить до неприйняття й осудження поглядів і поведінки одного або обох членів подружжя; потребує необхідності постійно щось пояснювати чи виправдовуватись. У більшості випадків все це веде до непорозумінь і є ймовірною зоною конфлікту.
2. Легкість спілкування. Відсутність цього критерію спілкування показує, наскільки подружжю непросто налагодити між собою контакт, почати і закінчити розмову, наскільки скуто почувають себе чоловік і жінка, спілкуючись між собою.
3. Психотерапевтичність спілкування. Цей критерій показує, наскільки спілкування в сім'ї має комфортний, інтимний характер.

Відсутність емпатії, співпереживання, співчуття приводить до віддаленості і роз'єднання подружжя. Загострюється психологічний клімат, виникає напружена сімейна атмосфера, що, зрештою, призводить до виникнення конфліктних ситуацій.

Саме собою виникнення конфліктних ситуацій ще не означає деструктивності сімейних відносин. Важливу роль відіграє те, як подружжя поводить себе у тій чи тій конфліктній ситуації і який характер взаємодії в конфліктах. Якщо партнери легко реагують на будь-яку суперечність, що виникає, фіксуються на ній, пробують пояснити чи довести свою рацію іншому, то перед нами – яскраво виражений конфлікт. Але якщо неприємні ситуації обговорюються спокійно, в теплій і дружній атмосфері, подружжя не намагається знайти, хто має рацію, а хто ні, кожен прагне піти на примирення, а не чекає, що це зробить інший – частота і серйозність конфліктів зменшується.

Висновки. Сім'я становить змінну систему відносин, яким властиві певні етапи розвитку. Сама сутність сім'ї – відтворення життя – і особливо якісна сторона відтворення – проявляються у відповідних змінах внутрішньосімейних відносин. Актуальним питанням для суспільства і для кожної окремої сім'ї є те, як розвиток внутрішньосімейних відносин повинен впливати на стабільність шлюбу.

Конкретні причини розриву шлюбів виникають у результаті дії зовнішніх і внутрішніх обставин, від яких залежить існування шлюбу. Поява внутрішніх причин залежить не тільки від особистих якостей шлюбних партнерів, а й від умов життя (зовнішніх причин). У кожному конкретному випадку припинення шлюбу може зумовлюватися не однією, а декількома конкретними причинами, взаємодія яких – складна і специфічна.

Сім'я є складним соціальним інститутом. Благополучність сімейних, а передовсім подружніх відносин – основа для нормального, щасливого життя кожної окремої людини.

Розглядаючи орієнтацію подружжя на розлучення, ми звертали увагу на психологічні фактори, які призвели до розпаду шлюбу в тій чи іншій ситуації. Наявність соціальних факторів, які дестабілізують сімейне життя, як, наприклад: відсутність житла, мала заробітна плата одного з партнерів; незадоволеність роботою; вживання алкоголю; матеріальний розрахунок; віковий фактор, могли б компенсуватись здоровими психологічними стосунками. Якщо чоловік і жінка будуть ставитися один до одного із розумінням, старатися спільно долати будь-які проблеми соціального чи матеріального характеру, правильно розподіляти обов'язки в сім'ї, максимум уваги приділяти вихованню дітей, то такі фактори дестабілізують, як напруженість, конфліктність, тривожність, відчуження, не знайдуть прояву. Подружжя буде вільно і щасливо почувати себе в шлюбі, виховувати нормальних здорових дітей, які, маючи перед очима позитивний сімейний досвід, будуть, і собі, прагнути до створення нової гармонійної сім'ї.

Сімейне консультування розглядається як одна з форм подружньої терапії, оскільки мова йде про більш прості, поверхові і короткочасні психотерапевтичні впливи, в основному в конфліктних і кризових ситуаціях. Консультації дають змогу знайти вихід з конкретних конфліктних ситуацій.

Психологічне консультування має низку труднощів:

1. Проблема часу. Психолог повинен за короткий термін визначити причини, мотиви, умови конфлікту, показати подружжю можливості відновлення їхніх відносин;
2. Різний ступінь конфліктності сімейного життя подружжя. Значна частина сімей, які звертаються за психологічною допомогою, – це молоді люди які недавно одружилися.

Для них корекція психологічної несумісності ефективна. Однак нерідко психолог має справу з родинами, що неминуче еволюціонують до розлучення. Ефективність їхнього психологічного консультування незначна.

Ще одна група – люди із суперечливою системою мотивів, що як перешкоджають подружнім стосункам, так і сприяють їх збереженню. Перша група мотивів зумовлює продовження конфліктів, аж до готовності йти на розлучення, натомість мотиви, що сприяють збереженню родини, удосконалюють психологічну корекцію подружніх відносин.

3. Підвищена агресивність стосовно подружжя і консультанта. Особливість конфліктних родин, що перебувають на стадії розлучення, – спрощене мотивування такого рішення. Це ускладнення повної діагностики подружніх відносин. Важливо зацікавити подружжя у більш глибокому розкритті сімейних і особистих, проблем, а також трансформувати ситуацію, де психолог проводить експертизу взаємин подружжя у ситуацію, коли самі вони за допомогою психолога переосмислять мотиви конфлікту.
4. Наявність неусвідомлюваних компонентів конфліктної поведінки подружжя значно ускладнює роль консультації і роботу психолога-консультанта.

Перспективами подальшого дослідження є виявлення конкретних причин, мотивів і приводів розлучень для чого потрібно вивчати документацію судів. Поява класифікації мотивів і приводів розлучень обумовлена необхідністю розробки первинної інформації для вжиття подальших практичних заходів.

Література

- Волков, А.Г., & Решетняк, Ю.А. (1990). *Любовь, брак, сексуальное партнерство*. Москва: Медицина.
- Гридковець, Л.М. (1999). Подолання подружніх конфліктів. *Практична психологія та соціальна робота*, 8, 37–38.
- Кратохвил, С. (1991). *Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний*. Москва: Медицина.
- Лукашевич, М.П., & Туленков, М.В. (2004). Стан і тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні. *Соціологія. Загальний курс: підручник* (с. 220–225). Київ.

Шнейдер, Л.Б. (2006). *Основи сімейної психології*: посібник для ВНЗ (Вид. 2-ге). Москва: Ділова книга.

References

- Volkov, A.G., & Reshetnyak, Yu.A.** (1990). *Lyubov, brak, seksualnoe partnerstvo* [Love, marriage, sexual partnership]. Moscow: Meditsina [in Russian].
- Hrydkovets, L.M.** (1999). Podolannia podruznykh konfliktiv [Overcoming marital conflicts]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*, 8, 37–38 [in Ukrainian].
- Kratokhvil, S.** (1991). *Psikhoterapiya semeyno-seksualnykh disgarmoniy* [Psychotherapy of family and sexual disharmony]. Moscow: Meditsina [in Russian].
- Lukashevych, M.P., & Tulenkov, M.V.** (2004). Stan i tendentsii rozvytku suchasnoi simi v Ukraini [Status and development trends of the modern family in Ukraine]. *Sotsiologhiia. Zahalnyi kurs: pidruchnyk – Sociology. General course: textbook* (pp. 220–225). Kyiv [in Ukrainian].
- Shneider, L.B.** (2006). *Osnovy simeinoi psykholohii: posibnyk dlia VNZ* [Fundamentals of family psychology: a guide for universities] (2nd ed.). Moscow: Dilova knyha [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.04.2021 р.

UDC 159.954:008

DOI: 10.24919/2312-8437.49.257570

***СКОТНА Надія** – доктор філософських наук, професор кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (skotna@ukr.net)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2929-8926>

***АФАНАСЕНКО Валентина** – доктор філософських наук, доцент кафедри психології, Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, вул. Бидгоцьська, 38, м. Черкаси, Україна, індекс 18000 (yallina_k911@ukr.net)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9219-7087>

Бібліографічний опис статті: Skotna, N., & Afanasenko, V. (2021). Cultural and historical development of human creative idea. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 97–113. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.257570>.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ІДЕЇ ТВОРЧОСТІ ЛЮДИНИ

***Анотація.** У статті представлена наукова рефлексія філогенезу ідеї творчості людини, що виявила суголосність загальним ознакам процесу онтогенезу особистості. Застосований міждисциплінарний підхід та використано загальнонаукові принципи об'єктивності, системності, історизму, світоглядного плюралізму, а також логіко-семантичний, системний і прогностичний підходи у вивченні й узагальненні досліджуваної проблеми розвитку ідеї творчості. Вихідна методологічна настанова дослідження передбачає наявність різних, відносно самостійних теоретичних моделей характеристики об'єкта. Принцип об'єктивності дав змогу провадити неупереджений аналіз наукових концепцій творчості. Системний, логіко-семантичний і прогностичний підходи сприяли комплексному аналізу онтологічних засад культури у ста-*

новленні змісту творчості. Історичний розгляд проблеми творчості пов'язаний зазвичай із необхідністю з'ясувати справжнє призначення людського буття, способу й характеру вкоріненості людини у світі. Наукова експлікація поетаних змін свідчить, що кожен історичний рівень є новою самобутньою системою світобачення із цілісною логікою інтерпретації змісту творчості разом із власною обмеженістю розуміння сенсу творчості на основі актуальних світоглядних орієнтирів, цілей, цінностей, спрямування, досвіду втілення творчості, особливостей взаємодії людини та світу.

Ключові слова: творчість; людина; особистість; міфологія; античність; середньовіччя; ренесанс; просвітництво; романтичний період.

SKOTNA Nadiya – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (skotna@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2929-8926>

AFANASENKO Valentyna – Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Psychology, Cherkasy Regional Institute of Postgraduate Education of Teachers of the Cherkasy Regional Council, 38, Bydgoskhska Str., Cherkasy, Ukraine, postal code 18000 (vallina_k911@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9219-7087>

To cite this article: Skotna, N., & Afanassenko, V. (2021). Cultural and historical development of human creative idea. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 97–113. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.257570>.

CULTURAL AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF HUMAN CREATIVE IDEA

Abstract. The article presents the scientific reflection of the phylogeny of the human creativity idea, which revealed conformity to the general features of the personality ontogeny process. The authors have applied interdisciplinary approach and applied the general scientific objectivity principles, systematicity, historicism, pluralism worldview,

also logic-semantic, systematic and prognostic approaches in studying and generalizing the investigated problem, developing the creative idea. The initial methodological guidance of the investigation assumes the existence of different, relatively independent theoretical models of object characteristics. The objectivity principle made it possible to execute an unbiased analysis of creativity scientific concepts. Systematic, logical-semantic and prognostic approaches contributed to a comprehensive analysis of the culture ontological foundations in the content creativity formation. Historical consideration of creativity problem is usually associated with the need to find out the true purpose of human beings, the way, and nature of human rootedness in the world. The scientific explication of phased changes shows that each historical level is a new distinctive system of worldview with a holistic logic of content creativity interpreting, together with its own limited understanding of the meaning of creativity on the basis of actual worldviews, goals, values, orientations.

Key words: *creativity; human; personality; mythology; antiquity; medieval times; renaissance; education; romantic period.*

The problem statement. The concept of "creativity" is widely used in modern anthropological research, in the structures of socio-philosophical, cultural, axiological experience. However, most research approaches impose limits on knowledge of the creativity phenomenon and ascertain only a partial result. The human's problems, needs and abilities have traditionally been in the focus of philosophy, sociology, psychology, genetics, biology, economic sciences. Development of interdisciplinary research, efforts integration of different sciences testifies the methodological significance of the development of the creativity problem in modern historical conditions and the special requirements for the implementation of the innovative development, particularly in the education system.

The analysis of previous research. The problem of creativity in the diachronic dimension has a priority status in the human knowledge system. A significant contribution to its development has been made by F.X. Barron, J.P. Guilford, G. Lazanov, C.R. Rogers, A. Rotenberg, C. Taylor, R. Torrens, V.E. Frankl and others. The views on the creativity nature in the concepts of M. Bahtin, N. Berdyaev, G. Skovoroda, H. Bergson, V. Romanets, A. Maslow is the source for the development of modern ideas, updated with the globalized world challenges. Nowa-

days, the identified problem predicts the most important vectors of pre-archaeological research and scientific-theoretical research.

The purpose of the article: scientific reflection of cultural-historical formation of the creativity problem at the psychological knowledge formation on the pre-scientific stage: from the mythological level of creativity understanding to the romantic period.

Statement of the basic material. Understanding the phenomenon of human creativity involves a philosophical reflection of the original form of world knowledge, which is a myth. "Myth opens a sacred story, – writes M. Eliade, describing events that happened at a memorable time "at the beginning of all beginnings". Myth explicates the way of incarnation and reality realization, as the all-encompassing Cosmos, and a certain fragment – island, flora, human behavior or state formation" (Eliade, 2000, pp. 11–12). The central group is the myths about world origin, the universe (cosmogonic myths) and the human appearance (anthropogenic myths). The cosmogonic myth describes the successive dynamics states of the universe (Svetlov, 1993, p. 136). First, it is a chaotic undifferentiated state of the world. However, "the most important Chaos feature is potential role as a bosom in which the world is emerging, and the content of an energy that leads to emerging" (Tokarev, 1991, p. 581). The idea of Chaos is especially fully and successfully developed in ancient Greek tradition. The ancient concept of Chaos reveals its creative and life-giving aspects, which shows that in the absence of any structural organization, regulations, guidelines, the only possible force that leads to the emergence of something is creativity. Chaos always threatens to return to its original ugliness, but not to absolute death.

The second state of the world is chthonic (from the Greek "earthly"). Out of Chaos, the "involuntarily condensed" unstable, inert, indivisible earth solid. "Often its existence is eternal – in the form of the world egg, the breaking of which (separation of the sky from the earth) is a creation of space" (Tokarev, 1991, p. 466).

The third state of the world – the Cosmic – arises due to the activity of the god-demiurge, who creates the universe elements, breaks the chthonic stiffness, splits, clears the solid and at the same time fixes it in the center of the universe. Thus, the death of the chthonic beginning creates the Cosmos, making it definite, alive and prolific. Afterwards, there is the arrangement of the cosmos, which is subject to the action of the general measure law, justice, which is intended to offset the violation

of the cosmic structure. The final stage of the cosmogonic cycle is the creation of the human.

Thus, the myth affirms the original affinity, the indissoluble connection between the human and the world, their correspondence as microcosm and macrocosm. As a result of the transition from myth to the comprehension logos about creativity becomes the philosophy prerogative. The peculiarity of ancient philosophy was a very deep connection with ancient mythology: the subjects for philosophical studies had mythological origins. The philosophical comprehension of the creativity cosmological distinguishes that the place of the god-demiurge as the main creative force is placed genesis, or rather the logos that this genesis defines. Logos and genesis in antiquity are not "separate" and not opposite to each other, they are considered in unity, the logos is conceived as a law that defines genesis before it came to fruition. According to the ideas of ancient natural philosophers, the creative beginning of the cosmos is the "arche" – the basic principle that gives birth to and dominates all things ("water" Thales, "apeiron" Anaximander, "air" Anaximen, "number" Pythagoreans, "roots" Empedocles, "atoms" Democritus) or formation, the transition from being to nothingness and back (Heraclitus). Other early Greek philosophers considered the foundation of all creativity – genesis (Parmenides, Zeno, Xenophanes). However, they all recognize the only one law that controls all that exists – is the logos. According to this law, the creation of cosmos as an orderly and structurally organized whole takes place. Cosmos in ancient Greek perception is an aesthetic that is realized to the utmost fullness of genesis.

The idea of purely human creativity appears first in antiquity and is identified primarily with artistic creativity. The term poetry was used to refer to it. Poetry and creativity in antiquity were synonymous. The creativity of Ancient Greek Philosophers was understood as the unity of verbal, musical and stage forms. In Ancient Greece, there were hierarchy types and genres of verbal creativity. The basis was poetic images – lyrics, epics, dramaturgy, and on top of prose – rhetoric, geography, history. Philosophy crowned this hierarchy. As A. Losev notes: "...in principle, there can be no philosophy in the Greeks that would not be aesthetics" (Losev, 1993, p. 84).

Ancient "master" who had the ability to create beautiful poetic works, was considered as a harbinger and guider of the divine essence, the gods' elector. Inspired by them, he didn't have his own creative potential

in himself, but, being in a state close to madness, imitated in the activity the harmony and beauty of the Cosmos. According to Diotima's teachings of Plato's "The Symposium", spirits are the "daimons" in fact – they are intermediaries between gods and mortals, they have the power to be interpreters and transmitters of human affairs to the gods, and divine ones – to people, requests and sacrifices to ones, orders and rewards for sacrifices to others" (Platon, 1990, p. 82). This makes multi-sided genesis together. Plato emphasizes the connection with the "daimon" of creative function, everything related to "sacrifice, sacraments, spells, provinces, arrogance". In the process of creativity, human through his human subjectivity, limitation, imperfection, distorts the harmony of perfect genesis (genesis identical with itself), that means, being human is not identical with perfect being eternal. In "The Symposium", Plato formulates the definition of creativity in general: "...Creativity is a broad concept. Everything that causes the transition from nothingness into being is creativity" (Platon, 1993, p. 115). Continuing to develop this idea, Plato notes in "Sophist": "In relation to everything that didn't exist before, but what is then brought to life by anyone, we say: whoever does it, "he creates", and what is done – "is created" (Platon, 1993, p. 278). The philosopher thinks: "Creative art is any ability that causes something that did not exist before" (Platon, 1993, p. 278). Creativity in Plato is connected with the sphere of finite, changeable genesis, only the ideal world is unchanged, eternal. It is completely self-contained and static, nothing can appear in it, as anything can disappear from it. The world in which human live is volatile, imperfect, connected with matter and evil. Creativity only matters when it directs the soul to the higher world.

Further, any creativity theory is more or less influenced by Plato. All of them view cognition as the unfolding of what is already contained in a person (not necessarily it will be the content of his individual consciousness, but it is necessary that all meanings have a certainty of the inner meaning). Thus, both knowledge and creativity aren't the new meaning creation, but a memory and a return to the primordial, as in philosophy, or the copying of material and perfect model, as is the case of art. Thus, Plato continues to develop the myth-laid line of the cosmological meaning of creativity, and in this line, he proceeds from the theory of an ideal world.

According to Aristotle, in the divine mind, which is a form of all forms, all knowledge is already present, in the knowing process we only

actualize them. Of course, Aristotle does not reduce all the diversity of forms exclusively to God, each *eidos* is eternal and unchanging in itself, isn't a modification of the highest form. The human learns these *eidos* – forms or general concepts through logic and one's own judgment capacity. In addition, in Aristotle's philosophy craft, art, technique, nature inherent, are also necessary steps that lead to knowledge, but they are not as futile or even harmful as Plato's. The Greek philosopher writes: "Inheritance is inherent in human from childhood: humans are thus different from other beings who are most inclined to imitate, and even the first cognition occurs through imitation" (Aristotel, 1983, p. 648). Since creativity is reduced to imitation, the question of "author-demiurge" doesn't arise. Thus, Aristotle writes: "The poet must speak as little as possible, this is not his imitation" (Aristotel, 1983, p. 674). Proper imitation, not the existing or the elusive – is the real creativity task. Thus, under the human creative activity, Aristotle understood not the creation of something original, something new, but only the realization of an already human's soul existing things. An artist or poet cannot create something that is not in nature, because they are not inherent in the creation of new forms, but only a combination of ready-made, remembered or saved in the soul, with an appropriate matter for them. The result of such intelligent content design was to purify the human soul from everything accidental, which complicates cognition. Since the main principle of creativity, with the ancient aesthetics standpoint was an imitation, its tasks – moral improvement and advancement on the way to knowledge. Therefore, from the cosmological approach point of view to defining the creativity meaning, humans as the work author is not the true meaning, but only a copyist who reproduces (through divine inspiration or mental knowledge) the universal Cosmos order. The artist was considered as a creature subordinate, determined, with no independent value. According to Plato, "An artist is a particular person, and he means less than his art. Art depends on the external material environment and therefore is not self-sufficient; only the creative act inherent in nature is self-sufficient" (Gilbert & Kun, 2000, p. 134). The source of all human creative intentions was defined by the orderly universe because it contains all the potentials of any existence.

Symbiotic unity with the "primordial", the concentration in it of all the life realization potentials, full dependence on it, the imitation feasibility, imitations in human behavior, which were characteristic of the

mythological and ancient development stages of the creative idea similar to the signs of the initial stage of ontogenetic personality development.

In Christianity, one of the fundamental basics of creativity understanding is the theological tenet of the creation of the world by God from nothing – creationism (Lat. *creatura* – creation). Thomas Aquinas emphasizes the moment of creative activity of being, fully represented in being itself (*ipsum esse*) (Sokolov, 1979, p. 67), i.e. in God, as a pure act. The genesis beginning in the Christian tradition is the creative will of the First Person, so creativity is established as the basis of true genesis. The word "bar" is used in the Bible text, one of the seven verbs of the Ancient Hebrew language. "Bar" means a new action, creativity, not a reworking of something that already exists. God is not so much a carpenter who makes a product out of the available material, but a poet who creates makes up the universe. The word "poet" in the Greek text in accordance with the symbol of faith and the word "creator". The world is revealed as a poem, as a hymn, as a book.

Adam truly accomplishes his task: He gives names to all animals. "So, the LORD God formed from the fertile land all the wild animals and all the birds in the sky and brought them to Adam to see how he would name them. Adam gave each living being its name. Adam named all the livestock, all the birds in the sky, and all the wild animals..." (*Bibliya*, 1997, p. 10).

In the process of naming animals, Adam shows his own creative activity. To give the name to a thing for an ancient human is to determine the essence of the thing. This is all the magic of antiquity. It should be noted that Adam, the first man, only calls the created God, but does not create it, that is, does not determine until genesis.

An ancient human could not call things on his own discretion and protect the world because, since he made up this world himself, lived in it, was internally connected with it, but had no power over it. The philosopher cannot name things, he must find, recognize their names in the secret world. Thus, biblical revelation affirms the value of creativity, forms the basis for anthropological justification for creativity, and emphasizes responsibility for the preservation of creation.

Initially, in the early Middle Ages, under creativity in the true sense, words understood like "the divine activity of releasing things from nothingness" (Reale & Antiseri, 1994, p. 277). In the future, poetry, in particular, begins to be perceived as God's grace, as the Creator's gift. Accord-

dingly, despite the attribution of absolute creative power exclusively just to God, the medieval human was not deprived of the opportunity to create his own works, both as material and also in the field of spiritual culture. Any human activities were recognized as the result of determination by divine will. For this reason, theologians considered the purely human creation the lowest, because it is "neither stored in itself nor generated by something" (Makhov, 2002, p. 58). Only divine creativity can be absolutely free and perfect, from the perspective of medieval philosophers. Its result is the whole world and the human in it. "The purpose of the world creation is the revelation of perfection divine and goodness in created beings" (Shlegel, 1983, p. 219). God is self-sufficient, he also does not need any material for creativity, he creates the universe out of "nothing." Moreover, the creation of light and darkness, heaven and earth, different planets, plants, and animals occurs just by word. His creative work consists of the design of ugly matter that arose from "nothing", in its ordering and decoration. Beauty, identified with Blessing, is the essence of the created world. "And God saw that it was good," – in these words ends the description of almost every day of creation. The pinnacle of creation, a being endowed with the highest beauty in the earthly world, is a human (in worship it is called "the world decoration" (Bychkov, 1995, p. 437). As a result of the fall, human has lost this perfect beauty and since then seeks to get it through the creativity of religious-moral self-improvement and ascetic neglect of all the benefits and temptations of the sensual world. The processes of divine and human creativity follow the algorithm: from the idea (plan) of the work, the master goes to its realization in a particular material, and then – to evaluate the result. Aurelius Augustine believed that the inspiration of human creativity is always God, the creator of all flesh and the spirit of all the creations (Avreliy, 1992). Therefore, in the Middle Ages, most theologians postulate the creativity anonymity, and the results of human creativity were deliberately recognized as imperfect. An important difference between divine creation and human creation is the constant God "involvement" in the creations made by him. It supports the order of the world and continues to update its potentialities, which testifies to their inexhaustibility.

At the stage of the Middle Ages, creativity is recognized by a human under the rules of the divine will. Going beyond it, the fall implies repentance with the possibility of returning to the semantic space created and governed by God. According to phylogeny, individual development

of the individual takes place: at the pre-social stage, the activity of the child is sanctioned by parents (meaningful adults), encouraged by compliance, obedience, the importance of mastering the language and speech for inclusion in the social world.

The New Age is characterized by the recognition of human as the only creature on earth, the carrier of the highest quality – the mind, ratio, whereby *Homo sapiens* has the ability to cooperate or compete with the Cosmos and God to continue creation, the Renaissance – the beginning of modern times – marks the transition from medieval to modern culture within which several variants of the interpretation of the relationship between divine and human creativity coexist. E. Garin wrote: "Renaissance was the antiquity discovery to the extent that it became aware of the significance of the medieval world" (Garin, 1986, p. 39).

In the Renaissance, the boundaries of creativity become wider, the Creative recognize any activity aimed at the "processing" of nature, the world, and human, to reveal the true meaning of things and phenomena laid in them by God, in particular, and human activity of self-development, self-improvement. Establishing the highest value of humans, his mind and creativity is the most important achievement of the Renaissance. It is about the creativity of the world and ourselves; the opinion "about the value of novelty" (Batkin, 1989, p. 58). However, this personality, because of the properties of infinity and the potentiality of its nature, remained devoid of uniqueness, scilicet, its basic quality.

In the Renaissance, scientific "knowledge is an act of individual creativity" (Bitsilli, 1996, p. 71). Thus, any individual creativity, first directed at the Other, implies a reverse reaction. There is a scientific dialogue. For the Renaissance scientific academies, in particular the Florentine one, it was not inherent in following certain rules, because "they were as the meeting place for people of various ranks and social status, property status and occupation, the purpose of these meetings, in addition to a pleasant pastime, was mutual enlightenment, familiarization with each other's works" (Kudryavtsev, 1986, p. 72). Scientific communication has become a real creative pursuit for many people, focused not only on the contemporary but also on the past, primarily on the history of human culture. Humanists "tried to discuss the questions which were already answered to Christians by the Christian culture authority" (Poryaz, 2001, p. 310). Under these conditions, the past was perceived to be readily available for analysis, not dogma and undeniable authority. The value of

the past for the current period was rethought: the emphasis was on its uniqueness and originality, not on the inevitable influence. The interest in nature, actualized by the content of time, had the features of mythological communication with it. Giovanni Pico della Mirandola through the Creator says to Adam: "I put you in the center of the world, from there it will be more convenient for you to view all that there is in the world. I have made you neither heavenly, nor earthly, nor mortal, nor immortal, so you are a free and glorious master, may form yourself in the image that you choose. You can be reborn into lower, unreasonable beings, but you can be reborn by the command of your soul and into higher, divine ones" (Pico della Mirandola, 2001, pp. 266–267).

Concurring with the thought expressed by Marsilio Ficino's conviction that "the desire for God is embedded in the human soul – and God would be a cruel tyrant if he compelled human to strive for what was inaccessible to him. Therefore, let people cease to doubt their divinity, for they doom themselves to death, but let them honor their divinity" (Bitsilli, 1996, p. 56). During the Renaissance, a creative person appropriates the name *Conditor* (ie creator-founder, founder), and gives himself a definition that applies only to God in the Middle Ages (Batkin, 1989, p. 96). In other words, just as God creates the world by giving it some matter form, also human form the "dead" world matter, creating new objects and perfecting his own nature, cultivating it, approaching its development in the Absolute. This is the most characteristic feature of Renaissance art: it is not copying, but a new human and the world interpretation, based on a careful study of nature, a rational check of everything that gave the artist absolute power over the depicted objects and complete action freedom. Every "titan" of the Renaissance wants to make a sacrifice, from the point of view of the previous epoch, the intention – to become divine, that means, free, universal, one-of-a-kind immortal ruler of all that exists. And this intention can be realized only in creativity: regardless of any conditions, to realize their own plan; create a variety of form and content of the work; forever etched in the memory of posterity own self-fulfillment personal example. Immortality – an indispensable deity property. "We die constantly, I – as long as I write it, you – while you read, others – until will listen or until will not listen, we all die, we all die, we always die, we never live while we are here, except as we make our own good deeds to a true life where, on the contrary, no one dies, everyone lives and lives always", – Petrarca writes (Petrarka, 1996,

p. 601). The numerous portraits and self-portraits, biographies and autobiographies, diaries, letters addressed to more than one reader, to all people of the past, present, and future, are designed to preserve the spiritual and corporeal sender appearance, to glorify his name. Therefore, feeling contemptuous of imitation, every creator wanted to reaffirm eternal values and thus to enter into an endless historical series, "by exceptional works' words, creations to achieve glory and immortality in the coming generations" (Batkin, 1989, p. 147). But the closer the Renaissance comes to its end, the less enthusiastically they talk about the dignity of humanity, the greatness of his creative calling in the world. Scientific discoveries, technical inventions of the XVI–XVII centuries forced people to reconsider their place in the world. As B. Pascal writes: "Humans cannot understand to whom he belongs in this world. A human feel that he has gotten lost, that fell down from where his real place was, and that he cannot find the way back" (Paskal, 1995, p. 118).

The scientific and technological and political revolutions of modern times have led to a change in the value priorities that prevail in the culture. The theological tradition has finally been replaced by the authority of personal creative, rational and experimentally grounded experience adopted by each person, and through his or her mediation in the human community as a whole. Rationalism allowed each society member to change its value orientations, attached importance to each individual and his or her creative achievements of an unknown to scale. Cognition, mastery, perfection of nature is again beginning to be considered as the main human activity tasks.

The Enlightenment philosophers put all their hopes in mind. In their view, a human is central in the universe, it is the link between the world of matter, nature and the spirit world. The task of each individual on earth is to embody the inherent capacity of nature to take its place in a society, where only further individual development can continue. Only in society becoming possible true creativity, the main factor of which is the human mind. Now the creativity task is to improve not only one's own personality but also the social life in general, as well as the entire material world. The first serious attempts were made in the Enlightenment era, to bring to life the social transformation projects. Human began to realize himself as the only creature capable of comprehending the "activity" laws of the universal mechanism and mastering it, becoming like God, developing inherent in nature – such aspirations of an educated

person, for which being equal to God means being able to create freely what is there was no specific moment, relying solely on own design. Goethe notes: "The greatest person's merit is to subordinate the circumstances as much as possible and to obey them as little as possible. Our world is like a giant quarry in front of a sculptor, who is then only worthy of his name if from the accidentally accumulated nature of large shapeless pieces of the earth with great care, expediency and confidence he reproduces the prototype born in his brain" (Gete, 1978, p. 331). In addition, being equal to God means to implement the inherent potentialities of human into reality. The first requirement for a creative personality is self-fulfillment. "To achieve the full development of myself, as I am, is that what from my young age, was my vague dream, my goal," Goethe puts such words into his character, Wilhelm Meisters (Gete, 1978, p. 236). Goethe considered the creative activity as the basis of each person's life. How seminal was the creativity of one or another personality, depending on its place and importance in human history. Exactly for this place every enlightener fought, wishing nothing so much as to improve the human race as a whole.

Unlike the Enlightenment philosophers, romantics recognize that the main creative activity tool is not the mind but imagination, fantasy. Romantics urge not to "process", not to "bring to mind" the natural and social reality or individual personality, but to intuitively penetrate into the invisible higher world, unlimited and disordered by Ratio. The romantic task is complicity in the creation universal process, in a process that is never interrupted for an instant. According to W.H. Wackenroder, "humans are only doors: through them, the divine forces reach the earth" (Zhirmunskiy, 1996, p. 73). Thus, in the romanticism era, creativity ceases to be reduced to only a human activity a certain type. Romantics understand the ontological principle that underlies everything being (according to F. Schlegel, "genesis is creativity, is the life game" (Berkovskiy, 2001, p. 45). Achieving a better, higher life on earth is the human creative task, vocation, the meaning of being in this world. Thus, a human realizes himself as a time creator, ubiquitous and independent of any earthly conditions. Human is likened to God, and just as God creates: "out of nothing".

The romantic transformations subject also should have been nature, the state, reality as a whole. Further, another conviction comes to replace the unconditional belief in a common unity, the interconnection of nature, man and God: the visible natural, real world is a hopelessly detached or

juxtaposed ideal world in which only the creator true plan realization is possible. In general, in modern times, we see a contradictory coexistence, and often a confrontation between the two precepts that developed in the Middle Ages, – the rationalist and the mystical.

Conclusions. In historical and philosophical considerations, the creativity problem in the pre-scientific period is associated with the elucidation of the true purpose of human beings, the way and nature of human rootedness in the world. The cosmological level, as well as the level of symbiotic unity, in the initial stages of ontogeny, does not imply the possibility of a new product as a result of human creative activity, because the source of all human creative intentions is an orderly universe, the space for all the potentials of any existence.

In the early Middle Ages, in the true sense of the word, only the divine activity was understood. The establishment of the highest human value, his mind and creativity are the most important Renaissance achievement.

Rationalism has established itself as the most important Enlightenment cultural value. During this period, the creativity task was to improve not only their own personality but also the social life as a whole, as well as the entire material world. It was in the Enlightenment Age that the first serious attempts were made to bring to life the social transformation projects. The romanticism Age figures recognized the main creative activity tool, not the mind, but imagination and fantasy.

The cultural-historical evolution of the creative idea through the explication of incremental changes shows that at each successive level there are elements of the previous one. Each new level is a new original system of holistic worldview interpretation logic content creation with its own limited understanding of the creativity meaning based on current philosophical orientations, goals, values, direction, implementation experience, creativity, features the interaction between humans and the world. Each subsequent cultural and historical stage has characterized a change in the relation of the integration processes – the disintegration of the World, creativity, and human: from the original symbiotic unity with the Cosmos when inaccessible to creativity, to the transformation of a human into a creativity subject, opposed to the object – the World.

Література

- Аврелий, А.** (1992). *Исповедь. История моих бедствий*. Москва: Республика.
- Аристотель.** (1983). *Сочинения* (Т. 1–4; Т. 4). Москва: Мысль.
- Баткин, Л.** (1989). *Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности*. Москва: Наука.
- Берковский, Н.Я.** (2001). *Романтизм в Германии*. Санкт-Петербург: Азбука-классика.
- Библия.* (1997). Москва: Российское Библейское общество.
- Бицилли, П.** (1996). *Место Ренессанса в истории культуры*. Санкт-Петербург: Мифрил.
- Бычков, В.** (1995). *AESTHETICA PATRUM. Эстетика отцов Церкви. I. Апологеты. Блаженный Августин*. Москва: Ладомир.
- Гарэн, Э.** (1986). *Проблемы итальянского Возрождения*. Москва: Прогресс.
- Гёте, И.В.** (1978). *Собрание сочинений* (Т. 1–10; Т. 7). Москва: Художественная литература.
- Гилберт, К., & Кун, Г.** (2000). *История эстетики*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Жирмунский, В.М.** (1996). *Немецкий романтизм и современная мистика*. Санкт-Петербург: Аксиома: Новатор.
- Кудрявцев, О.Ф.** (1986). Гуманистические академии итальянского Возрождения. *Культура Возрождения и общество* (с. 71–77). Москва: Наука.
- Лосев, А.** (1993). *Очерки античного символизма и мифологии*. Москва: Мысль.
- Махов, А.** (2002). «Есть что-то, что не любит ограждений»: библейская доктрина границы и раннеромантический демонизм. *Темница и свобода в художественном мире романтизма* (с. 254–290). Москва: ТиС.
- Паскаль, Б.** (1995). *Мысли*. Санкт-Петербург: Северо-Запад.
- Петрарка, Ф.** (1996). *Канцоньере. Моя тайна, или Книга бесед о презрении к миру. Книга писем о делах повседневных. Старческие письма*. Москва: РОСАД.
- Пико делла Мирандола, Дж.** (2001). Речь о достоинстве человека. *Антология мировой философии: Возрождение*. Минск; Москва: АСТ.
- Платон.** (1990). *Собрание сочинений* (Т. 1–4; Т. 1). Москва: Мысль.
- Платон.** (1993). *Собрание сочинений* (Т. 1–4; Т. 2). Москва: Мысль.
- Порьяз, А.** (2001). *Мировая культура: Возрождение. Эпоха Великих географических открытий*. Москва: Олма-Пресс.
- Реале, Дж., & Антисери, Д.** (1994). *Западная философия от истоков до наших дней. Т. I: Античность* (Т. 1–4). Санкт-Петербург: Петрополис.

- Светлов, Р.В.** (1993). *Древняя языческая религиозность*. Санкт-Петербург: Высшие гуманитарные курсы РХГИ.
- Соколов, В.** (1979). *Средневековая философия*. Москва: Мысль.
- Токарев, С.** (Ред.). (1991). *Мифы народов мира*: энциклопедия (Т. 1–2; Т. 1: А–К). Москва: Советская энциклопедия.
- Шлегель, Ф.** (1983). *Эстетика. Философия. Критика* (Т. 1–2; Т. 1). Москва: Искусство.
- Элиаде, М.** (2000). *Аспекты мифа*. Москва: Академический проект.

References

- Avreliy, A.** (1992). *Ispoved. Istoriya moikh bedstviy [The Confession. The history of my disasters]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- Aristotel.** (1983). *Sochineniya [Essays]*. (Vols. 1–4; Vol. 4). Moscow: Mysl [in Russian].
- Batkin, L.** (1989). *Italianskoe Vozrozhdenie v poiskakh individualnosti [Italian Renaissance in search of individuality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Berkovskiy, N.Ya.** (2001). *Romantizm v Germanii [German Romanticism]*. Saint Petersburg: Azbuka-klassika [in Russian].
- Bibliya [Bible]*. (1997). Moscow: Rossiyskoe Bibleyskoe obshchestvo [in Russian].
- Bitsilli, P.** (1996). *Mesto Renessansa v istorii kultury [The place of the Renaissance in the history of culture]*. Saint Petersburg: Mifril [in Russian].
- Bychkov, V.** (1995). *AESTHETICA PATRUM. Estetika ottsov Tserkvi. I. Apologety. Blazhennyy Avgustin [AESTHETICS OF THE FATHERS. Aesthetics of the Church Fathers. I. Apologists. Blessed Augustine]*. Moscow: Ladomir [in Russian].
- Garen, E.** (1986). *Problemy italyanskogo Vozrozhdeniya [Problems of the Italian Renaissance]*. Moscow: Progress [in Russian].
- Gete, I.V.** (1978). *Sobranie sochineniy [Collected works]*. (Vols. 1–10; Vol. 7). Moscow: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
- Gilbert, K., & Kun, G.** (2000). *Istoriya estetiki [History of aesthetics]*. Saint Petersburg: Aleteyya [in Russian].
- Zhirmunskiy, V.M.** (1996). *Nemetskiy romantizm i sovremennaya mistika German romanticism and modern mysticism*. Saint Petersburg: Aksioma: Novator [in Russian].
- Kudryavtsev, O.F.** (1986). *Gumanisticheskie akademii italyanskogo Vozrozhdeniya [Humanistic academies of the Italian Renaissance]*. *Kultura Vozrozhdeniya i obshchestvo – Renaissance culture and society* (pp. 71–77). Moscow: Nauka [in Russian].
- Losev, A.** (1993). *Ocherki antichnogo simvolizma i mifologii [Essays on ancient symbolism and mythology]*. Moscow: Mysl [in Russian].

- Makhov, A.** (2002). «Est chto-to, chto ne lyubit ograzhdeniy»: bibleyskaya doktrina granitsy i ranneromanticheskiy demonizm ["There is something that does not like fences": the biblical doctrine of the border and early romantic demonism]. *Temnitsa i svoboda v khudozhestvennom mire romantizma – Dungeon and freedom in the artistic world of romanticism* (pp. 254–290). Moscow: TiS [in Russian].
- Paskal, B.** (1995). *Mysli [Thoughts]*. Saint Petersburg: Severo-Zapad [in Russian].
- Petrarka, F.** (1996). *Kantsionere. Moya tayna, ili Kniga besed o prezrenii k miru. Kniga pisem o delakh povsednevnykh. Starcheskie pisma [Canzoniere. The Secret Book, or the Book of conversations about contempt for the world. A book of letters about everyday affairs. Senile letters]*. Moscow: ROSAD [in Russian].
- Piko della Mirandola, Dzh.** (2001). Rech o dostoinstve cheloveka [Talk about human dignity]. *Antologiya mirovoy filosofii: Vozrozhdenie – Anthology of World Philosophy: Renaissance*. Minsk; Moscow: AST [in Russian].
- Platon.** (1990). *Sobranie sochineniy [Complete Works]*. (Vols. 1–4; Vol. 1). Moskva: Mysl [in Russian].
- Platon.** (1993). *Sobranie sochineniy [Complete Works]*. (Vols. 1–4; Vol. 2). Moskva: Mysl [in Russian].
- Poryaz, A.** (2001). *Mirovaya kultura: Vozrozhdenie. Epokha Velikikh geograficheskikh otkrytiy [World Culture: Renaissance. The era of great geographical discoveries]*. Moscow: Olma-Press [in Russian].
- Reale, Dzh., & Antiseri, D.** (1994). *Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashikh dney. T. I: Antichnost [Western philosophy from its origins to the present day. Vol. 1: Antiquity]*. (Vols. 1–4). Saint Petersburg: Petropolis [in Russian].
- Svetlov, R.V.** (1993). *Drevnyaya yazycheskaya religioznost [Ancient pagan religiosity]*. Saint Petersburg: Vysshie gumanitarnye kursy RKhGI [in Russian].
- Sokolov, V.** (1979). *Srednevekovaya filosofiya [Medieval philosophy]*. Moskva: Mysl [in Russian].
- Tokarev, S.** (Ed.). (1991). *Mify narodov mira: entsiklopediya [Myths of the peoples of the world: encyclopedia]*. (Vols. 1–2; Vol. 1: A–K). Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].
- Shlegel, F.** (1983). *Estetika. Filosofiya. Kritika [Aesthetics. Philosophy. Criticism]*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Eliade, M.** (2000). *Aspekty mifa [Aspects of myth]*. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].

UDC 159.922.8-055.52

DOI: 10.24919/2312-8437.49.255843

ХАВУЛА Роман – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (romankhavula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8240-0184>

Бібліографічний опис статті: Khavula, R. (2021). Psychological features of the development of young people's readiness for fatherhood. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 114–133. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255843>.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГОТОВНОСТІ ЮНАКІВ ДО БАТЬКІВСТВА

Анотація. Стаття розкриває особливості засвоєння батьківства юнаками у ціннісно-сміслових значеннях, створення психологічних умов для розвитку усвідомленого та позитивного ставлення до майбутньої соціальної ролі на основі цілеспрямованої планомірної виховної діяльності, а також врахування сензитивності вікових періодів у розвитку психологічної готовності до батьківства. Проаналізовано основні позиції до батьківства як психосоціального феномену.

Батьківство розглядається як безпосереднє виконання батьківської ролі та в контексті забезпечення умов розвитку дитини. Стверджується, що проблема засвоєння батьківства у ціннісно-сміслових значеннях актуалізується на ранніх етапах особистісного розвитку чоловіків.

У статті підкреслюється, що адаптація до ролі батька – одна з головних сторін особистісного розвитку дорослої людини.

Доведено, що батьківство є важливим кроком у розвитку та самоідентичності чоловіка. Обґрунтовано природу і оптимальні умови для розвитку психологічної зрілості та відповідального ставлення юнаків до батьківства як системи взаємодії майбутнього батька з дітьми, розроблено й апробовано програму опти-

мізації психологічної готовності молоді до батьківства, яка базується на системному підході та складається з чотирьох розділів: формування позитивної «Я-концепції», формування ставлення до батьківства і батьківських ролей, ставлення до себе як до батька та ставлення до майбутньої дитини.

З'ясовано, що механізм психологічної готовності юнаків до батьківства полягає у цілеспрямованому розвитку цього явища як системи ставлення до батька шляхом розробки цілісної системи компонентів психологічної готовності юнаків до батьківства. Формою реалізації програми є психологічний тренінг, орієнтований на людину як метод цілеспрямованих поступальних змін людини шляхом досягнення, аналізу та переоцінки власного життєвого досвіду в груповій взаємодії. Через вплив програми на формування психологічної готовності юнаків до батьківства зростає тенденція до зниження драгієвливості до батьківства, а також розуміння того, що суворе виховання не завжди є відповідним способом взаємодії з дитиною.

У результаті тренінгових занять спостерігалось підвищення середніх значень критеріїв ефективності програми в експериментальній групі, а в контрольній групі змін не відбулося. Загалом, психологічну готовність до батьківства можна розвинути з використанням програми через формування її психологічних компонентів.

Ключові слова: батьківство; юнацький вік; психологічна готовність до батьківства; система ставлень; чинники розвитку; рівень розвитку; виховна позиція батька; тренінг.

КHAVULA Roman – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (romankhavula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8240-0184>

To cite this article: Khavula, R. (2021). Psychological features of the development of young people's readiness for fatherhood. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 114–133. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255843>.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF YOUNG PEOPLE'S READINESS FOR FATHERHOOD

Abstract. *The article reveals the peculiarities of learning paternity by young people in value and semantic meanings, creating psychological conditions for the development of conscious and positive attitude to the future social role on the basis of purposeful planned educational activities, and taking into account the sensitivity of age in the development of psychological readiness. The main positions on parenthood as a psychosocial phenomenon are analyzed.*

Parenthood is seen as the direct fulfillment of the parental role and in the context of ensuring the conditions of the child's development. It is argued that the problem of mastering fatherhood in terms of values and meanings is relevant in the early stages of personal development of men.

The article emphasizes that adaptation to the role of a father is one of the main aspects of an adult's personal development.

It has been proven that fatherhood is an important step in a man's development and self-identity. The nature and optimal conditions for the development of psychological maturity and responsible attitude of young people to parenthood as a system of interaction between parents and children, developed and tested a program to optimize the psychological readiness of young people for parenthood, based on a systematic approach and consists of four sections: "self-concepts", formation of attitude to parenthood and parental roles, attitude to oneself as a father and attitude to the future child.

It was found that the mechanism of psychological readiness of young people for parenthood is the purposeful development of this phenomenon as a system of attitude to the father by developing a holistic system of components of psychological readiness of young people for fatherhood. The form of program implementation is psychological training focused on people as a method of purposeful progressive changes of a person by achieving, analyzing and re-evaluating their own life experience in group interaction. Due to the impact of the program on the formation of psychological readiness of young people for parenthood, there is a growing tendency to reduce irritability to parenthood, as well as the understanding that strict education is not always an appropriate way to interact with the child.

As a result of training sessions, there was an increase in the average values of the criteria of program effectiveness in the experimental group, and in the control group no changes occurred. In general, psy-

chological readiness for parenthood can be developed using the program through the formation of its psychological components.

Key words: *fatherhood; adolescence; psychological readiness for fatherhood; system of attitudes; factors of development; level of development; educational position of father; training.*

Problem statement. The role of the father in the family has deep historical roots, but, despite the importance and long history, it is not enough regulated. The multiplicity of interpretations of the concept of "fatherhood" involves exactly the functions which the father should perform and the influence of paternity to the development of the personality of a child and of the father himself, specifying the principles of this phenomenon. Fatherhood as a psychosocial phenomenon (Manerov, 2003) considers two main positions: parenthood as a manifestation of personal and semantic scope and male paternity as the provision of the conditions for child development, considering a plan that depends on who is the starting point of the study – father or child.

The first approach considers parental role performance in the light of the personality of the father. It examines personal fulfillment in fatherhood, the concepts of "social role," "status," "social norms," "stereotypes" are introduced and the phenomenon of parents 'instinct' (maternal and paternal), feelings, self-images, self-concept and other personal characteristics that are somehow related or vary with parenthood are investigated.

The second approach is the most widespread and considers paternity in the context of child development. Fatherhood as the provision of the conditions for child development is investigated within the movement, which emphasizes the significant influence of parents on child development (Spivakovskaya, 1999) says that the educational position of the father in his formation is slightly behind the position of the mother as father begins to feel more commitment to the children when they have already grown up.

The psychology of fatherhood remains one of the most complex and little developed areas of psychological science. In this regard, there is a need for theoretical analysis and organization of special studies aimed at understanding of this phenomenon and its impact on the development of personality in general. Under the term "fatherhood" here and after, we

mean a person of male sex in the family as a father for a child and a husband for a wife.

Especially the problem of assimilation of fatherhood in value-semantic meanings actualizes in earlier stages of personal development of men. The adolescence is considered one of the most favorable age for the development of the readiness for paternity, as this period is characterized by the formation of value sphere, the orientation of the personality for the future, its desire of self-determination in life and creating the intimate personal relationship with the opposite sex.

A number of authors view parenthood as an important condition for the development of the child and the personality of the father. According to researches the father affects the sex-role identity of the child (Z. Freud, N. Levald, S. Barth, etc.), its intellectual development, interest in learning (V. Ftenakis, R. Byrne, B. Kochubey) assimilation of moral norms (O. Chirkov), emotional and personal scope of the child (E. Smirnova) and its traits (E. Illin, A. Biller, Z. Mateychek). The transition to fatherhood involves overcoming personal crisis of man connected with the problem of self-understanding as a father (Fromm, 1991; Erikson, 2000; Manerov, 2003).

However, there are no studies that would have demonstrated interrelation between the level of mature attitude to parenting and the development of psychological readiness to fatherhood, parental attitudes and anticipated future relationship with the child. At present the question about the nature and structure of fatherhood, the leading factors that influence the development of this phenomenon remains actual.

Analysis. In the context of our study we are interested in the problem of fatherhood as manifestation of personal-semantic sphere of man. Formation of parental behavior, adaptation to the role of the father – are one of the main aspects of personal development of adult.

E. Jerikson, considering the formation of the human personality throughout its life, said that in adulthood the performance of parental function is one of the most important areas of personal development. Productivity, generative of adult to help children in their establishment, counteract the inactivity, stagnation and personal degradation in adulthood (Erikson, 2000).

I. Malkina-Pyh states that personal crisis of men that is connected with the transition to fatherhood can be solved by complete adaptation to the role of the father what becomes a powerful stimulus for the deve-

lopment of life and strengthens family relationships. The crisis could drag and disappear only after the birth of her second child, or sometimes grandchildren. But it is also possible that the role of father will never be accepted inside man. An important condition for a positive solution of this crisis is to have a real separation of man from his paternal family (Malkina-Pykh, 2004).

R. Khavula emphasizes that the establishment of paternity – is intimate, personal process that can be difficult or even broken. Among the many factors that complicate this process – are psychic or physical illness of parents, motivational, cognitive, behavioral unwillingness to exercise parental roles, personal traits, violation of family communication, the priority of other things, such as career, sexual values over parental and so on (Khavula, 2014).

R. Khavula considering fatherhood as husband socialization stage in the socio-cultural aspects, points out that a lot of things depend on how this role is adopted by man. This is a personal decision, the internalization of the role of the father by specific man. The interiorized role is a component of self-consciousness related to a particular aspect of life. The successful functioning as a parent can not be without its internalization, which, in turn, "embeds" the fatherhood into self-identity of man, his "self-concept" and "self-images". The aspect of relations is associated with the assessment of the child, self-esteem as a husband and as a father and his performance of social roles, forming a "self-image". Thus "real me" and "social me" is formed by comparing personal behavior according to the requirements of society. "Perfect I" is also formed by the influence of society, education and ideas about how to behave in different situations (Khavula, 2014).

E. Zakharova considers it possible to talk about the appearance of the internal position of the father as an indicator of a person taking its parenting roles and appropriate parental relations system. First of all, it's relation with a child, in which an adult takes the responsibility for its well-being. In case of rejection of the parental position appears negative attitude towards the role of father and child. Secondly, it is his attitude to himself as to the father. This refers to the assimilation of a new identity. The difficulty of accepting himself as a father leads to distortion of the child-father interaction and complication of his relations with the loved ones. Third, the appearance of the child assumes the reconstruction of family attitudes in which the husband should take a particular place. Fi-

nally, internal acception of fatherhood involves the reconstruction of relationships with a broad social environment. The adoption of this system of attitudes indicates the emergence of the adulthood – the internal position of the father, turning it into a personal-semantic field of the man (Zakharova, 2003).

Thus, fatherhood is an important step in the development and self-identity of the man.

The purpose of our study is to justify the nature and optimal conditions for the development of psychological maturity and boys' responsible attitude to fatherhood as a system of interaction of the future father with his children, to develop and test the program of optimizing the youth psychological readiness to fatherhood.

Statement. Because of importance of the fatherhood in the development of the child and of the parent, on the one hand, and underdevelopment of psychological programs of psychological readiness boys to fatherhood, on the other hand, there was a need for creation a program of psychological readiness boys to fatherhood.

The program of psychological readiness of boys to fatherhood is based on the principle of a systematic approach that considers the internal and external functioning and development of any psychological phenomenon of subordination and coordination of a large, common system, part of which it is.

The main object of the proposed program is to develop components of psychological readiness for parenthood. Realization of this goal is possible in parallel with the development of positive "self-concept".

The program of psychological readiness of boys to fatherhood consists of four sections: the formation of positive "self-concept", the formation of attitudes to paternity and parental roles, attitudes to themselves as parents and attitudes to the unborn child.

During our work at psychological and educational development programs of psychological readiness of boys to fatherhood we considered several principles of psychocorrection proposed by (Osipova, 2000).

According to the principle of unity diagnosis and correction, the correction and developmental work was executed on the basis of the diagnosis of the level of formation of boys' psychological readiness to fatherhood. Each unit of experimental program includes exercises to develop an integrated system of psychological readiness of boys to father-

hood (the attitude to fatherhood in general, the attitude to paternal role, man's attitude to himself as a father and his attitude to the child).

According to the principle of consistency of corrective, preventive and developmental problems in the application of psycho-educational program we resolved three tasks:

- corrective tasks – it is correction of components (in relation to fatherhood in general, in the attitude to paternal role, man's attitude to himself as a father and his attitude to the child) of the psychological readiness to fatherhood as the attitude system of the father;
- developmental tasks – it is development of social sensory, the formation of trust, responsibility, developing of competence and skills of self-analysis;
- preventative tasks – the development of appropriate ways self-expression, the enhance of youths self-esteem, the increase of knowledge about fatherhood and child development.

In preparing the experimental program, we relied on the activity principle of psycho-correction, which defined the tactics of correctional work, as well as ways and means of achieving the determined tasks.

The principle that incorporates age psychology and individual peculiarities of clients corresponds to the requirements of psychological, personal and regular development of the client, on the one hand, and the recognition of the undeniable fact of uniqueness and originality of a particular way of development of each individual.

According to the principle of complex methods of psychological influence, we used the variety of methods and techniques in the arsenal of Applied Psychology.

The program is also based on the principles and patterns of social and psychological training, which were examined in Soviet psychology by (Spivakovskaya, 1999) and others.

The mechanism of psychological readiness boys to fatherhood is the purposeful increase of this phenomenon as the father attitudes system by developing an integrated system of components of psychological readiness boys to fatherhood (the attitude to fatherhood in general, the attitude to paternal role, man's attitude to himself as a father and his attitude to the child).

The form of realization of this program is psychological training oriented at the person as a method of purposeful progressive changes of human by attainment, analysis and re-evaluation of its own life experiences in the group interaction (Andrunevchyn, 2020). O. Evtihov call the form of the training "the core of educational experience", and in some cases – "the only successful method of learning and changing the man" (Evtikhov, 2003).

Quantitative and qualitative characteristics of groups: optimal is a group of 12–17 people. Age of participants is from 17 to 25 years, it is desirable that in one group difference in age of participants is less than three years. In our study, the age characteristics of the group are approached on their psychological characteristics of psychological readiness of boys to fatherhood (Khavula, 2014).

As the objective criteria of efficiency of the program were adopted the integral indicators of psychological readiness boys to fatherhood – the attitude to the future child (the orientation to optimal emotional contact with the future child, the lack of emotional distance and excessive concentration on the future child) personal attitude to itself as a future father (the imagery of himself as a careful, understanding father, capable to cooperation, compassion, which has authority and respect, is independent and successful), attitudes towards parental role (taking the role of father, assurance in educatve function of the father, the readiness of young people to be engaged in a process of upbringing, the acceptance of the responsibility for their future family), attitudes towards fatherhood in general (the combination of polar properties: independence of thought and conformal trends, activity and passivity, the ability to be flexible in relation to the child).

In addition, we analyzed the effectiveness of the program by using the questionnaire. The young men answered the following questions:

1. Do you think there has been a change in your attitude towards yourself?
2. How did your attitude change towards the future fatherhood?
3. Did you get the expected result after participating in the training?
4. Did something unexpected happen to you as a result of participation in the training?
5. Remember what did you feel before your participation in the training and what do you feel now?

6. What do you think you need to change, add or remove to increase the effectiveness of training sessions?

The analysis of the differences between the parameters of psychological readiness to fatherhood before and after the influence showed that positive reliable changes occurred in the experimental group according to all components of psychological readiness boys to fatherhood.

Most sensitive to the developmental impact of the training was a component of "the attitudes towards parental role". As a result of the program there was a decrease in such parameters as the limited interests of father by the bounds the family, a sense of self-sacrifice in the role of father, dissatisfaction with the role of host, indifference of the father to a child, the dominance of the father; over-authority of the father, family conflicts. The rate of "man's confidence in his father's educational function" was increased. The increase of the average values of the scales is determined by the increase of knowledge about the impact of paternity to young man as a father. Participation in the training helped young people to imagine themselves in the role of father, understand the responsibility of parents for the upbringing of children. We assume that the process of the internalization of parental roles started successfully, and it began to "embed" in the consciousness of the individual, its "self-concept" and "self-image": "... I found it hard to imagine myself in the role of father... I think that I got the role of an imaginary father ..." "...I've never thought before that a child without a father loses so much ..." "... I liked to take part in the training because for the first time I seriously thought that one day I would have children and have to raise them somehow ..."

The component of "the attitude to the child" has also changed. Among boys there was a decrease of parameters such as the suppression of child freedom; the excessive severity to the child, excessive care, irritability, aggression and suppression of child sexuality, the avoidance of contact with the child, the desire to accelerate the development of the child, excessive interference in her internal world. The indicators of verbalization, encouraging of verbal manifestations of the child, the desire for child safety and child development activities have significantly increased.

In our opinion, the increase of the average values of the scales is determined by the increase of knowledge about the interaction between young parents and children, the growth of the degree of understanding

the needs of children, the importance of the personality of father to the child, as well as a reduction of "fear" to the possibility of becoming a father. In answering the questionnaire some boys pointed out that if in the past the prospect of becoming a father and child upbringing was associated primarily with negative emotions for them, after the training sessions they look at the process of raising children in a new way: "... now I know how to communicate with children and don't hurt them ...", "... my parents always talk to me from the perspective of an adult, so I'll try not to do that ...", "... first I thought that only mother should bring up children and I should earn money and then everything will be fine ... but now I want to have enough time to take care of my child too ..." and so on.

In the component of "the boy's attitude to himself as to the future father" there were four parameters that were sensitive to the developmental impact of the program. The average values for such characteristics as: conventionally collaborating real father, responsibly generous real father, imperiously leading real father and independently dominating real father increased.

The increase of the average values is determined to the formation of scales in the youth image of flexible father, ready to demonstrate the democracy in the relationship with the child. Young people in the future would like to combine organizational skills, leadership trends and kindness, understanding, ability to be in harmony with the child. For example, when performing exercises "If I were a father ...", aimed at immersion in the role of the father, updating an idea of the perfect father, the participants expressed the following comments: "... If I were the father, I would like to show a good example for my child ...", "If I were a parent, I would allow my children to engage their favorite things as much as they want ...", "If I were the father, I would try to have a good relationship with my child ..."

The component of "the attitudes towards fatherhood in general" was the least sensitive to the developmental impact of the program. There was the increase of average values for two parameters: conventionally working ideal father and responsibly generous ideal father.

We believe that the increase in the average values of the scales was determined by the formation of the youth idea about a perfect father as a responsible, thoughtful person who wants to communicate with the child "as equals", considering child's desire and mood. During the second

Table 1. The results of psychological readiness of boys to fatherhood in the control and experimental groups before and after the experiment

The components of readiness to fatherhood	Control group		Experimental group		Authenticity p=1,64 p≤0,05
	Before the experiment	After the experiment	Before the experiment	After the experiment	
The attitude to future child	36	38	36	88	3,09
The attitude to parental role	80	60	80	96	1,32
The attitude to yourself as to the future father	48	50	56	72	3,01
The attitude to the fatherhood in general	24	27	24	60	3,45

questionnaires the boys often noted the following characteristics of the "ideal father" as "attentive", "affectionate", "friendly", "good-hearted", "optimistic", "responsive to requests for help", "inspiring confidence", "likes to take care for others", "generous and tolerant to disadvantages", "cares about others even to his own detriment".

Figure 1 shows the results of the control and experimental groups before and after the experiment: 1 – the attitude to the child; 2 – the attitude to yourself as to the future father; 3 – the attitude to parental role; 4 – the attitude to fatherhood in general.

In analyzing the differences for each age group separately (17–19, 20–22, 23–25 years), we found a number of interesting facts.

Young men of 23–25 years old were the most sensitive to the developmental impact of training and young men of 17–19 years old were the least sensitive. In the analysis of experimental data, we found that in the presence of common trends, there are differences in the degree of "positive" ("negative") expression.

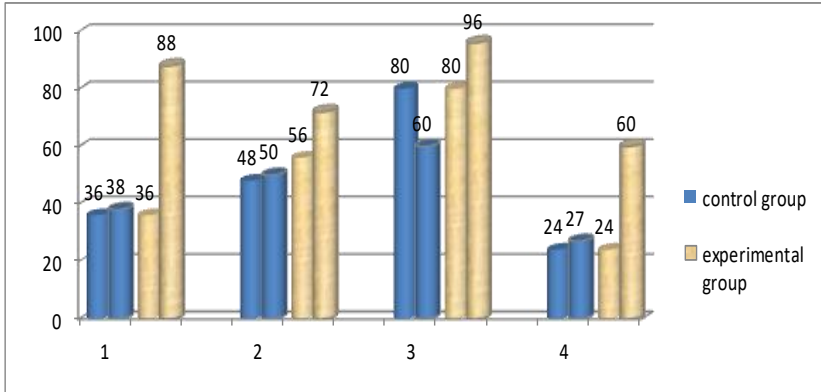

Figure 1. The results of the control and experimental groups before and after the experiment (Khavula, 2014)

In the analysis of the experimental results we compared the indicators of the experimental influence "before" and "after" in each age group separately (17–19, 20–22, 23–25 years), while this analysis there were some changes in the direction of increase (decrease) in each age group.

In the component of "the attitude to the child", we found that the number of positive developments of the parameter of "verbalization and encouraging the verbal manifestations of the child" in the youngest age group (17–19 years) amounts to 9, in the middle age group (20–22 years) – it is 12, and in the older age group (23–25 years) – it is 13. This result indicates that there is a general tendency to consider the views of the child, the ability of children to participate in solving family problems, to express their opinion. The number of positive changes increases as you move from youngest group to the middle age group and from middle group to senior groups, indicating the growth of the program's developing impact of the formation of psychological readiness boys to fatherhood.

The same trend is observed for the parameter of "the development of child activity" – there were 11 improvements in the youngest age group, 13 points in the middle age group 14 points in the senior group. The desire to teach children not to waste their free time, to deal with it properly increases as you move from the youngest age group to the middle age group and from the middle group to older age group.

The parameter of "the suppression of child freedom" tends to increase the negative changes in the transition from the youngest age group to the middle age group and from middle group to older age group (9 points in the youngest age group, 10 points in the middle age group and 12 points in older age group). This indicates about the general trend to consider the needs of the child, to avoid the excessive worries that suppress the freedom of the child, which also confirms the growth of the program's developing impact on the formation of psychological readiness of boys to fatherhood.

The same trend was observed for the following parameters: "irritable, temper father" (8 points in the youngest age group, 10 points in the middle age group and 13 points in older age group), "excessive austerity to the child" (9 points in the youngest age group, 11 points in the middle age group and 14 points in older age group). This suggests that due to the impact of the program on the formation of psychological readiness of boys to fatherhood grows the tendency to decrease irritability towards parenting, and also understanding that strict upbringing is not always the appropriate way of interacting with the child.

In our study, in the component of "the attitudes towards parental role" the amount of the positive changes of the parameter of "the confidence of father in his educational function" in the youngest age group (17–19 years) is 10 points, in the middle age group (20–22 years) is 12 points and in older age group (23–25 years) is 15 points. This means that due to the program's developing impact on the formation of psychological readiness of boys to fatherhood grows boys understanding of the role of the father in a child's upbringing, and this understanding increases as you move from the youngest age group to the middle age group and from middle group to older age groups.

Number of negative changes in parameters of "the limited interest of father by the bounds of the family" (8 points in the youngest age group, 9 points in the middle age group and 13 points in older age group), "the sense of self-sacrifice in the role of father" (10 points in the youngest age group, 12 points in the middle age group and 14 points in older age group), "the indifference of father to a child" (9 points in the youngest age group, 12 points in the middle age group, 14 points in older age group) also indicates the general trends in different age groups as well as the growth of the program's developing impact on the formation of psychological readiness of boys to fatherhood during the transition from the

youngest age group to the middle age group and from middle group to older age groups.

In component of "the boy's attitude to himself as to the future father" the amount of positive changes in the parameter of "the imperiously leading real father" (10 points in the youngest age group, 12 points in the middle age group and 14 points in older age group) and "the responsibly-hearted real father" (12 points in the youngest age group, 14 points in the middle age group and 15 points in older age group) exceeds the number of negative and zero changes. This means that as a result of the program's developing impact on the formation of psychological readiness of boys to fatherhood young boys see themselves more responsible, kind, empathetic parents though they can insist on their own way, use their respect and have the authority among their children, and these changes increases as you move from the youngest age group to the middle age group and from the middle group to older age group.

These results are conformed with the theoretical concepts of the development of personality in adolescence.

The logic of personal development in adolescence and the task facing the young people, suggest that the questions connected with the formation of "self-concept" and "self-acceptance" are the most actual at the age of 17–19 years. In this regard, boys were more "sensitive" to the first block of the program "The development of positive self-concept". They showed more interest in the tasks of this unit, which is reflected in the responses to the questionnaire: "... I wish there were more exercises that will help you to understand yourself ...", "... I think I became more confident ...", "... I was curious to know what other people think about me ..."

At the age of 23–25 years mainly the formation of "self-concept" is over, the issues connected with the choice of a life partner, a family, the emergence of the need of children become more actual. Therefore, the program of the development of psychological readiness of boys to fatherhood is more efficient at the age of 23–25 years.

Marriage and psychological readiness for parenthood implies the awareness of your own experience of "self-concept" and the concept of another person. This experience gives the ability to be tolerant, and build your behavior at least on the basis of minimum experience. In addition, social maturity helps a young man to prepare to parenthood mentally. Psychological readiness to fatherhood in youth is associated with ade-

quate expectations, adequate assessment of external challenges with optimism, with the "I give, I can" position of man, the creation of material and cultural values for future family and future child. The presence of such position, according to E. Fromm is considered as a necessary component of the ability to love. For future father necessary the ability to love, to sacrifice and give, and the desire to take care of the baby are necessary (Khavula, 2014).

As a result of training sessions there was the increase of the average values in the criteria of the program's efficiency in the experimental group, but in the control group there were no changes. Thus, psychological readiness to fatherhood can be developed with the use of the program through the formation of its psychological components.

To prove the efficiency of the program we made the analysis using the questionnaire. Young men with low levels of psychological readiness to fatherhood assessed the effects of training sessions as follows:

The first question was: Do you think there has been a change in your attitude towards yourself?

85% of respondents gave a positive response and 15% didn't decide.

The second question was: How has your attitude towards the future fatherhood changed?

91% of respondents indicated that they began to think about the issue of their future fatherhood, 5% of respondents have analyzed the system of attitude to their father and his role in their lives in general, and 4% of respondents don't imagine themselves as future parents yet.

The third question was: Did you get the expected result after participating in training?

We received positive response from 87% of the training group, 13% participants responded vaguely ("I did not understand whether I had changed", "as I still have no children, I don't know whether I have changed", etc.).

The fourth question was: Do something unexpected happened to you as a result of participation in training?

89% of participants indicated that in general they discovered the complexity of the structure of parents attitude to their function, 11% of respondents imagined a different interaction of parent and child in the family.

The fifth question was: Remember what did you feel before your participation in the training and what do you feel now?

The majority of participants (92%) indicated that they generally didn't think of themselves as a future fathers. They didn't even have such problem. But during and after the training they had the feeling that "it's not so simple", and that the functions of father in the family are not only connected with "control and punishment", 8% of respondents indicated that they just wanted to acquire new knowledge.

The sixth question was: What do you think should be changed, added or removed to increase the efficiency of training sessions? 11% of participants would be willing to experience the practice in orphanages and kindergartens in order to approach the child directly and interact with it, 37% of respondents would like to add a practical aspect to the training sessions (solution of problem situations intellectual tasks, role plays, etc.). 52% of participants consider the program rather effective.

Boys with the middle-psychological readiness to fatherhood assessed the effects of training sessions as follows:

To the question: Do you think there has been a change in your attitude towards yourself? 87% of respondents said they understood their future social role and its importance for building the family relationships and their place in interaction with the future child, 10% of participants didn't decide but indicate that they found out a lot of interesting information, and there were 3% of respondents who couldn't decide whether any changes have happened to them.

To the question: How has your attitude changed towards the future fatherhood? 80% of participants indicated that they really changed their attitude to parenting in general, saw their own father in a new aspect and began to plan their future interactions with family members, 15% of respondents have discovered a variety of father's functions in the family, they also analyzed the system of attitudes of their father and his role in their lives in general, 5% of participants admitted that they did not plan to get married but at the same time they consider themselves responsible for future children.

To the question: Did you get the expected result after participating in training? We received the positive response from 83% of the training group, 10% of participants indicated that they had little time for meaningful change in the attitude to the problem of future fatherhood, 7% of participants answered vaguely.

To the question: Did something unexpected happen to you as a result of participation in training? 73% of participants indicated that generally discovered such psychological problem as parenting, before this time they represented their interactions with future child more easily, and imagine a child as something "emotionally engaging" and as an "interesting toy", 18% of respondents imagined different interaction of father and child in the family, 9% of participants indicated that now they would look at children "with new eyes."

To the question: Remember what did you feel before your participation in the training and what do you feel now? 63% of participants indicated that they participated in an experiment to test themselves, 29% – to be sure that they understand the issue of paternity, 8% of participants are planning their future and see themselves as future fathers and are satisfied that they participated in the training.

To the question: What do you think should be changed, added or removed to increase the efficiency of training sessions? 24% of participants said that they would be willing to work in a permanent seminar on the problems of fatherhood, 47% of respondents would like to have greater access to literature on parenting and 29% of participants believe the in the efficiency of the program.

Thus, the differences found between boys with different levels of psychological readiness to fatherhood allow us to conclude the impact of purposeful activity on the development of personal characteristics in general, and the development of psychological readiness of boys to fatherhood apart.

At the end of the training sessions, checking the effectiveness of the program of the development of psychological components of readiness to fatherhood and analyzing the results of the training, we made some recommendations to improve the effectiveness of training to develop the components of psychological readiness of boys to fatherhood:

1. It is recommended to conduct training sessions in groups of youths whose age difference does not exceed three years, as in this case, participants have the similar problem.

2. It is necessary to strengthen the impact on development of the component of "attitudes towards fatherhood in general", as a result of the training sessions the criteria of program efficiency showed that the slightest changes were found in the formation of this component.

The next stage of our research is the conduction of factorization for each level of psychological readiness to fatherhood separately.

Література

- Андруневчин, К.Г.** (2020). *Становлення психологічної готовності до батьківства*. (Магістерська робота). Дрогобич.
- Евтихов, О.В.** (2003). *Практика психологического тренинга: учебно-методическое пособие для начинающих тренеров*. Красноярск: РИО КГПУ.
- Захарова, Е.И.** (2003). Особенности внутренней позиции родителя. *Психологические проблемы современной российской семьи* (Т. 2, с. 142–144). Москва.
- Малкина-Пых, И.Г.** (2004). *Возрастные кризисы: справочник практического психолога*. Москва: Изд-во Эксмо.
- Манеров, Р.В.** (2003). Психология отцовства. *Ежегодник психологического общества* (Т. 1–8; Т. 5, с. 284–288). Санкт-Петербург.
- Осипова, А.А.** (2000). *Общая психокоррекция: учебное пособие для студентов вузов*. Москва: ТЦ «Сфера».
- Спиваковская, А.С.** (1999). *Психотерапия: игра, детство, семья* (Т. 1–2; Т. 2). Москва: Апрель-Пресс: ЭКСМО-Пресс.
- Фромм, А.** (1991). *Азбука для родителей*. Ленинград: Лениздат.
- Хавула, Р.М.** (2014). *Особливості психологічної готовності юнаків до батьківства*. (Дис. ... канд. психол. наук). Київ.
- Эриксон, Э.** (2000). *Детство и общество*. Санкт-Петербург: Речь.

References

- Andrunevchyn, K.H.** (2020). *Stanovlennia psykhologichnoi hotovnosti do batkivstva [Formation of psychological readiness for parenthood]*. (Master thesis). Drohobych [in Ukrainian].
- Evtikhov, O.V.** (2003). *Praktika psikhologicheskogo treninga: uchebno-metodicheskoe posobie dlya nachinayushchikh trenerov [Practice of psychological training: training book for beginning coaches]*. Krasnoyarsk: RIO KGPU [in Russian].
- Zakharova, E.I.** (2003). Osobennosti vnutrennei pozitsii roditelya [Features of the parent internal position]. *Psikhologicheskie problemy sovremennoi rossiiskoi semi – Psychological problems of the modern Russian family* (Vol. 2, pp. 142–144). Moskva [in Russian].
- Malkina-Pykh, I.G.** (2004). *Vozrastnye krizisy: spravochnik prakticheskogo psikhologa [Age crises: A Handbook of Practical Psychology]*. Moskva: Izd-vo Eksmo [in Russian].

- Manerov, R.V.** (2003). *Psikhologiya otsovstva* [Psychology of paternity]. *Ezhegodnik psikhologicheskogo obshchestva – Yearbook of the Russian Psychological Society* (Vols. 1–8; Vol. 5, pp. 284–288). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Osipova, A.A.** (2000). *Obshchaya psikhokorreksiya: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov* [General psychocorrection: textbook for university students]. Moskva: TTs «Sfera» [in Russian].
- Spivakovskaya, A.S.** (1999). *Psikhoterapiya: igra, detstvo, semya* [Psychotherapy: game, childhood, family]. (Vols. 1–2; Vol. 2). Moskva: Aprel-Press: EKSMO-Press [in Russian].
- Fromm, A.** (1991). *Azbuka dlya roditelei* [ABC for parents]. Leningrad: Lenizdat [in Russian].
- Khavula, R.M.** (2014). *Osoblyvosti psykholohichnoi hotovnosti yunakiv do batkivstva* [Features of psychological readiness of young men to fatherhood]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Erikson, E.** (2000). *Detstvo i obshchestvo* [Childhood and Society]. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.04.2021 р.

УДК 159.922.7-057.874

DOI: 10.24919/2312-8437.49.255841

ЯРОШКО Микола – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології, Приватна установа «Заклад вищої освіти "Міжнародний гуманітарно-педагогічний інститут "Бейт-Хана"», вул. Донецьке шосе, 11, м. Дніпро, Україна, індекс 49000 (mykola21021949@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5387-759X>

ЯРОШКО Петро – тренер, викладач Дрогобицької дитячої юнацької спортивної школи імені Івана Боберського, вул. Сахарова, 2-а, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (petroy1@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0231-3954>

ГУЛИЧ Марія – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри порівняльної педагогіки і методики викладання іноземних мов, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (gulicmaria22@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-9131>

Бібліографічний опис статті: Ярошко, М., Ярошко, П., & Гулич, М. (2021). Особливості змісту особистісної ідентифікації в підлітковому віці у контексті сучасного розвитку суспільства. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 49, 134–147. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255841>.

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті висвітлюються особливості змісту особистісної ідентифікації у підлітковому віці в контексті сучасного розвитку суспільства. Стверджується, що провідним механізмом становлення ідентичності є ідентифікація. У статті

підкреслюється, що особистісна ідентифікація дуже важлива для нормального психічного розвитку людини на всіх вікових етапах, але особливо – у підлітковому та юнацькому віці. Звертається особлива увага на обґрунтування особливостей змісту особистісної ідентифікації підлітка, та дослідження одного з її механізмів, зокрема орієнтації на суб'єктивного іншого. Особистісна ідентифікація підлітка є процесом співвіднесення його самого з освітніми, соціальними і особистісними ідеалами (образами учня, майбутнього спеціаліста, людини, громадянина), формування у нього ціннісного ставлення до довкілля. З'ясовано, що процес залучення учнів-підлітків до діяльності у різноманітних спортивних секціях є своєрідною реакцією, формою соціально-психологічного захисту в період загальної особистісно-соціальної невизначеності. Розглянуто також розвиток особистісної ідентифікації учнів-підлітків у процесі соціально-педагогічної діяльності Дрогобицької дитячої юнацької спортивної школи ім. Івана Боберського. Показано, що психолого-педагогічний ефект впливу громадської думки колективу такого клубу на підростаючу особистість складається з низки усвідомлених і неусвідомлених актів та полягає у засвоєнні членом клубу соціального досвіду, суспільних цінностей, норм під час активної діяльності.

Ключові слова: ідентифікація; ідентичність; особистісна ідентифікація; значущий інший; механізм ідентифікації; самоотождентення; співвіднесення; динаміка ідентичності.

YAROSHO Mykola – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Private Institution «Higher Educational Establishment "International Humanitarian and Pedagogic Institute "Beit-Chana"», 11, Donetske Shose Str., Dnipro, Ukraine, postal code 49000 (mykola21021949@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5387-759X>

YAROSHO Petro – coach, teacher, Drohobych Ivan Bobersky children's and youth sports school, 2-a, Sakharova Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (petroy1@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0231-3954>

GULYCH Mariia – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Comparative Pedagogy and Methods of Teaching Foreign

Languages, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (gulicmaria22@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-9131>

To cite this article: Yaroshko, M., Yaroshko, P., & Gulych, M. (2021). Osoblyvosti zmistu osobystisnoi identyfikatsii v pidlitkovomu vitsi u konteksti suchasnoho rozvytku suspilstva [Peculiarities of the content of personal identification in adolescence in the context of modern society development]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 49, 134–147. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.255841> [in Ukrainian].

PECULIARITIES OF THE CONTENT OF PERSONAL IDENTIFICATION IN ADOLESCENCE IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIETY DEVELOPMENT

Abstract. *The article highlights the features of the content of personal identification in adolescence in the context of modern society. It is argued that the leading mechanism of identity formation is identification. The article emphasizes that personal identification is very important for the normal mental development of a person at all ages, but especially – in adolescence and youth age. Particular attention is paid to substantiating the peculiarities of the content of the adolescent's personal identification, and the study of one of its mechanisms, in particular the focus on the subjective other. The personal identification of a teenager is a process of correlating himself with educational, social and personal ideals (images of a student, future specialist, person, citizen), the formation of his values to others. It was found that the process of involving adolescent students in activities in various sports sections is a kind of reaction, a form of social and psychological protection of adolescents and young people in a period of general personal and social uncertainty. The development of personal identification of adolescent students in the process of social and pedagogical activities of Drohobych Children's and Youth Sports School named after Ivan Bobersky was considered. It is shown that the psychological and pedagogical effect of public opinion of the club on the growing personality consists of a number of conscious and unconscious acts and is the assimilation of club members' social experience, social values and norms during his active work.*

Key words: identification; identity; personal identification; significant other; mechanism of identification; self-identification; correlation; dynamics of identity.

Постановка проблеми. На сучасному етапі становлення психологічної науки поняття «ідентифікація» вживається у найрізноманітніших наукових та навколонаукових контекстах. У психології і соціології воно визначається як процес емоційного, когнітивного, оцінно-прогностичного та іншого самоототожнення особистості з іншою людиною, групою, зразком (Пустовіт та ін., 2000, с. 476). У межах вітчизняної психології ідентифікація розглядається дослідниками, в тісному взаємозв'язку з процесом виокремлення суб'єкта від оточення. На поведінковому рівні це знаходить вияв в амбівалентному ставленні суб'єкта до іншої людини.

Особистісна ідентифікація полягає в емоційно-когнітивному ототожненні одного індивідуума з іншим, що має важливе значення для обох «дійових осіб» навчально-виховної взаємодії. Зміни, що відбуваються в суспільстві, ставлять високі вимоги до підлітка, де не лише багаж знань та умінь відіграють вирішальну роль у становленні, а й індивідуальні особисті якості, зокрема, особистісна ідентифікація. Психологу та педагогу особистісна ідентифікація допомагає «ввійти» у внутрішній світ вихованців, відчуті його у всій повноті, неповторності і розмаїтті, а вихованцю – асимілювати у своїй свідомості, психологічно «привласнити», найпривабливіші особистісні якості психолога як старшого товариша, помічника, що виступає носієм професійного досвіду, творчої діяльності (Рікер, 2002, с. 418).

Девальвація колишніх чітких ідентифікаційних меж породила у сучасному українському суспільстві, яке відчуває активний процес трансформації, феномен масового «пошуку ідентичності». У нових умовах особистісна ідентифікація особистості підлітка набуває переважно адаптивного характеру, що виявляється у структурі ідентифікаційної ієрархії і механізмах її формування.

З погляду теорії питання є складним, оскільки, по-перше, торкається комплексного за своїм характером явища на стику соціології, соціальної психології, психіатрії соціальної педагогіки та інших наук. По-друге, загальну теорію зміни особистісної ідентифікації вітчизняною наукою, по суті, не розроблено. Цій темі при-

свячені лише окремі дослідження, зокрема, характеризуючи особистісну ідентифікацію сучасних підлітків дослідники (М. Гаранян, І. Дубровіна, О. Захаров, Г. Крайг, С. Максименко, С. Колот, В. Моргун, Н. Максимова, Н. Ньюкомб, А. Прихожан, С. Ракітянська, Ф. Райс, А. Старовойтов, А. Холмогорова, О. Тхостов, Е. Ейдемільлер та ін.), передовсім відзначають її особливу розмитість, слабку визначеність, часто асоціальність, соціокультурну детермінованість, пов'язаність з негативною емоційністю. Сучасна українська дійсність демонструє різноманіття ідентифікаційних стратегій і способів особистісної ідентифікації підлітка, які необхідно досліджувати з урахуванням впливу як зовнішніх соціокультурних детермінант, так і внутрішніх індивідуально-особистих чинників, що робить цей напрям дослідження актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми вивчення ідентифікації та особистісної ідентифікації особистості не є новою для психологічних досліджень. Представники вітчизняної психології (В. Абраменкова, Л. Виготський, Л. Ключек, О. Леонтьєв, А. Налчаджян, Л. Обухова, Н. Скотна та ін.) розглядали ідентифікацію дитини зі значущими дорослими, обмежуючись дослідженнями її прояву в свідомій сфері психіки та нівелюючи при цьому глибинно-психологічні детермінанти. Багато змістовних та методологічних аспектів цього питання знаходимо у роботах відомих філософів, педагогів, психологів – Л. Виготського, С. Рубінштейна, Б. Поршнева, І. Кона, Д. Дубровського, В. Мухіної, Р. Крічевського, К. Дубовської, Г. Дьяконова, В. Павленка, А. Петровського, Л. Попової, К. Черемних та ін.

На думку К. Черемних, поряд з поняттям «ідентифікація», важливе місце відводиться поняттю «особистісна ідентифікація», яка є природним процесом формування особистості. Особистісна ідентифікація надзвичайно важлива для нормального інтелектуального і фізичного розвитку людини, є найпростішим механізмом засвоєння міжособистісного досвіду взаємодії, основою набуття досвіду в будь-якій сфері життя, а без такого досвіду неможлива активна адаптація до навколишнього середовища. Учений вважає, що особистісна ідентифікація – це розуміння іншої людини шляхом ототожнення себе з нею. Особистісна ідентифікація дуже важлива для нормального психічного розвитку людини на всіх вікових етапах, але особливо у підлітковому та юнацькому віці (з однолітками,

літературними героями тощо) (Черемних, 2009, с. 80–86). У межах вітчизняної психології ідентифікація розглядається дослідниками у тісному взаємозв'язку з процесом відокремлення суб'єкта від оточення. На поведінковому рівні це знаходить вияв в амбівалентному ставленні суб'єкта до іншої людини. Представники вітчизняної психології (В. Абраменкова, Л. Виготський, Л. Клочек, О. Леонтьєв, А. Налчаджян, Л. Обухова) розглядали ідентифікацію дитини зі значущими дорослими, обмежуючись дослідженням її прояву в свідомій сфері психіки та нівелюючи при цьому глибинно-психологічні детермінанти.

Ідентифікація окреслюється дослідниками як важливий механізм, що сприяє адекватності процесу міжособистісного розуміння (Г. Андрєєва, С. Максименко, М. Обозов, Я. Український (Раджабова, 2006, с. 289–295).

Аналіз психоаналітичної літератури (М. Кляйн, Г. Нюнберг, Ф. і Р. Тайсони, В. Техке, Ш. Ференці, Дж. Франкл, А. Фройд, З. Фройд, Р. Шпіц) дав змогу об'єктивувати глибинно-психологічні особливості функціонування механізму ідентифікації. Дослідники констатують підкореність процесів ідентифікації суб'єкта з первинними лібідними об'єктами принципу задоволення. Увагу психоаналітиків сконцентровано на пріоритетності ідентифікації дитини в едіпів період розвитку з батьком однієї статі. Ідентифікація з батьком протилежної статі розглядалася як така, що призведе до порушень психічного розвитку та породжує патологічні наслідки у соціалізації загалом.

Аналіз напрямів вивчення проблеми ідентифікації засвідчить, що цей феномен потребує більш детального вивчення в аспекті його глибинно-психологічного змісту, зокрема, впливу на формування особистісної ідентифікації підлітка.

Мета статті – обґрунтування особливостей змісту особистісної ідентифікації підлітка та дослідження одного з її механізмів, зокрема, орієнтація на суб'єктивного іншого.

Виклад основного матеріалу. Поняття «ідентифікація» (від латинського *identifico* – ототожнення) має два основні значення: усвідомлення чи розпізнання чогось або когось; уподібнення, ототожнення з кимось або чимось (Пустовіт та ін., 2000). Ситуація зміни соціальної та культурної ідентичності особистості дає змогу розкрити складні психологічні процеси, пов'язані з розломом сві-

домості, зміною життєвих цілей та пріоритетів, перебудовою найглибших психологічних структур.

Аналітичний огляд психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що провідним механізмом становлення ідентичності є ідентифікація.

Ідентифікація розглядається переважно як спосіб прийняття соціальних ролей при входженні в групу (З. Фройд, Л. Бандура, Т. Парсонс), як засіб інтерналізації об'єктивної реальності (П. Бергер, Т. Лукман), як механізм «влиття» «Я-концепції» в соціальне оточення, що проявляється в усвідомленні групової належності, формуванні соціальних настанов (Ч. Кулі, Дж.Г. Мід). Індивід ідентифікує себе з тими чи тими соціальними позиціями на основі власних уявлень про їх структуру, тобто, йдеться про символічний аспект соціального простору (Городяненко, 2002).

У психологічній літературі ідентифікація тлумачиться як цілеспрямований свідомий процес зіставлення одного суб'єкта з іншим за сукупністю певних ознак чи властивостей, як прийом, за допомогою якого встановлюється ідентичність чи відмінність підлітків (Шапар, 2004).

Важливий вклад у дослідження ідентифікації внесли і зарубіжні автори (Е. Еріксон, А. Адлер, Х. Беккер, Л. Кляйн, Ч. Тарт, Р. Тернер, А. Фройд, З. Фройд, Е. Еріксон, Е. Гофман, Е. Дюркгейм, Ч. Кулі, Дж. Мід, С. Московічі, Ж. Піаже, Х. Теджфел, Дж. Тернер та ін.).

За З. Фройдом (Фрейд, 1989), ідентифікація є одним із найважливіших захисних механізмів, що спрямований на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги. Первинна ідентифікація виникає у віці немовляти, вона є примітивною формою емоційної прихильності дитини до матері та неусвідомленій потреби у безпеці. Яскраво виражений захисний характер має вторинна ідентифікація, вона полягає у неусвідомленому прагненні підлітка бути подібним до того суб'єкта, який породжує у нього тривогу, неспокій, є «загрозливим авторитетом». Вторинна ідентифікація може мати місце за умови прагнення підлітка бути подібною як до тієї особи, що породжує у неї страх, так і до тієї, якій вона заздрить.

Грунтовний філософський та психологічний аналіз співвідношення понять, що розглядаються провели П. Гнатенко і В. Павленко (Гнатенко & Павленко, 1999). Вчені виокремили, як мінімум,

три варіанти інтерпретації поняття «ідентифікація»: 1) ідентифікація як один з механізмів міжособистісного сприйняття (поряд з рефлексією та стереотипізацією). Такий варіант дає можливість суб'єктові комунікації моделювати змістове поле партнера зі спілкування (хоча б на рівні оцінних кліше), забезпечує процес взаєморозуміння та адекватної поведінки); 2) ідентифікація як центральний елемент самосвідомості. Цей варіант тяжіє до підкреслення суб'єктивного відчуття власної (Бех, 2004, с. 88–94) належності до різних соціальних угруповань (при наявності позитивного емоційного забарвлення відчуття належності), а також включення у свій внутрішній світ групових цінностей та прийняття їх як особистісно значущих; 3) ідентифікація як один з показників стратометричної концепції А. Петровського. У цьому випадку йдеться про рівень розвитку групи.

Незважаючи на те, що ці три варіанти функціонування ідентифікацій малосумісні і їх об'єднання має дещо еkleктичний характер, автори, на нашу думку, визначили головну, ознаку ідентифікації – процесуальність. Отже, ідентифікація є процесом соціалізації у нашому випадку підлітка, який впливає на розвиток його самосвідомості.

Якщо розглядати поняття особистісної ідентифікації у контексті самоздійснення людини та її життєтворчості, то тоді зазначене питання у співвіднесенні понять «ідентифікація» – процес – і «ідентичність» – результат зазначеного процесу.

Отже, ідентифікація лежить в основі ідентичності (Горностаї, 2003, с. 6), вона є «обов'язковою складовою процесу виникнення і підтримки» останньої (Фрейд, 1989). К. Черемних вважає, що виходячи з такої тези, можна було б стверджувати, що ідентифікація й ідентичність диференціюються на основі критерію динамічності. Проте за глибшого знайомства з розвитком уявлень про сутність ідентичності виявляється, що він характеризується саме змінами в оцінці її динамічності (Черемних, 2009, с. 80–86).

На думку П. Рікера, у класичній теоретичній психології проблема ідентичності розпадається на дві фактично автономні гілки – ідентичність особистісну (її розглядає переважно загальна психологія у контексті проблеми самосвідомості, що бере початок із психоаналітичного визначення) й соціальну, що походить з інтракціоністського тлумачення. Доцільно підкреслити, що таке роз-

межування обмежує можливості наукового пізнання ідентичності головно через те, що і там, і там порівнюють і зіставляють два переліки ознак, тобто охоплюють лише ідентичність, правда, у двох її іпостасях: як усвідомлення власної цілісної унікальності, протиставлення фігури свого існування тлу всього багатоманіття іншої реальності і як ідентифікацію, впізнання певних своїх ознак в ознаках іншої сутності. Отже, можна говорити про «сукупність надбаних ідентифікацій, за допомогою яких інший може бути введений до складу того самого» (Рікер, 2002, с. 148).

Саме цей складний процес у всій сукупності його взаємозв'язків та механізмів К. Черемних пропонує називати особистісною ідентифікацією у широкому розумінні, на відміну від ідентифікації в розумінні акту ідентифікування та особистісної ідентичності в розумінні сталого структури (Черемних, 2009, с. 80–86).

Отже, особистісна ідентифікація – це механізм, дія якого базується на сильному емоційному зв'язку індивіда з іншими людьми, який приведе до уподібнення – найчастіше неусвідомленого – «цим іншим значущим». Орієнтація на іншу людину як на зразок підвищує показник соціального наслідку. За рахунок ідентифікації у підростаючої особистості відбувається формування таких поведінкових стереотипів, які розвивають у неї особистісні риси.

Отже, процес зміни особистісної ідентичності «вбудований» у діалектику її стійкості та змінюваності. Він починається тоді, коли створюються умови, які ніби наголошують на потребі зміни життєдіяльності. Тяжіння до перетворень стає провідним, хоч елементи сталості залишаються. Одним з найбільш психологічно суперечливих етапів становлення особистості, наповнених внутрішніми колізіями і, як наслідок, педагогічно некерованих, є підлітковий вік. Його вікова специфіка полягає у тому, що особистісно-розвивальні й особистісно руйнівні тенденції однаковою мірою актуалізовані (Гнатенко & Павленко, 1999, с. 93). Особистісна ідентифікація дуже важлива для нормального психічного розвитку людини на всіх вікових етапах, але особливо – у підлітковому та юнацькому віці (з однолітками, літературними героями тощо). Її пригнічення (приміром, «не бери прикладу поганого героя») негативно відбивається на психічному розвитку. Можливість ідентифікації, немовби відчиняє двері у світ людей і емоційних людських контактів, інакше ми залишаємося «по той бік дверей» – зі своєю самотністю і егоцен-

тризмом. Особливість змісту особистісної ідентифікації у цьому випадку полягає ще й в тому, що існує два типи сприймання та розуміння людини людиною: міжгрупові і особистісні. Вони можуть доповнювати і взаємозаміняти один одного, але між ними є і принципова відмінність. Міжособистісні механізми більш тонкі, гнучкі; індивідуальні, в еволюційному сенсі – це більш пізні утворення. Свобода в «користуванні» ними досягається шляхом копіткої внутрішньої роботи, часом, болісних пошуків для підлітка. Міжгрупові механізми є консервативними та стійкими, вони співвідносяться з етнічними цінностями суспільства, визначаються суспільним та культурним контекстом, їх освоєння – це процес пасивний автоматичний (Черемних, 2009, с. 80–86).

Як уважає Е. Еріксон, процес ідентифікації протікає у трьох формах: інтродекція як примітивне вживання в образ; ідентифікація, що формується шляхом інтеракції з референтними представниками суспільства; формування індивідуальної ідентичності як ансамбль соціальних ідентифікацій і включення їх у єдине унікальне ціле (Еріксон, 2006).

Отже, процес ідентифікації не означає встановлення абсолютної тотожності підлітка та групи. Ідентифікація відбувається за головними ознаками – ідентифікаційними індикаторами, котрі і містять у собі міру цього соціального явища.

Водночас набагато менше уваги надають процесу ідентифікації, який, на думку К. Черемних, є визначальний для розуміння суті ідентичності та її ролі у житті підростаючої особистості. Вчений стверджує, що особливе місце тут посідає особистісна ідентифікація, адже самовизначення постає водночас як самоздійснення, самотворчість особистості і творчість моделі світу, в якому вона визначається. Не лише результат, але й сам процес такої самотворчості зумовлює ступінь актуалізованості творчих потенцій особистості й задає просторово-часові параметри її життєтворчості на будь-якому рівні (Черемних, 2009, с. 80–86).

Тлумачення особистісної ідентифікації, на думку К. Черемних, як складного й багатовимірного визначення себе у світі, окреслення меж себе і світу, побудови взаємин зі світом, на відміну від зведення її до окремого акту ідентифікації, дає підстави розглядати цей процес у контексті більш загального рівня регуляції жи-

тєдїяльностї пїдростаючої особистостї – як одного з механїзмїв розгортання особистїсного потенціалу (Черемних, 2009, с. 80–86).

На думку низки авторїв, одним з механїзмїв розвитку особистїсної ідентифїкації пїдлїтка є «присутність» учителя, вихователя, як основного засобу впливу на особистїсть вихованця (Гнатенко & Павленко, 1999; Раджабова, 2006; Черемних, 2009).

Пїдростаючу особистїсть, на нашу думку, можна вважати успішною тоді, коли особистїсть педагога, психолога специфічно продовжує себе в своїх учнях, пропонуючи усвідомлено чи неусвідомлено зразки своєї активностї, здїйснюючи тим самим перетворення їхніх особистїсних смислїв, поведїнки, мотивїв (Бех, 2004; Bandura, 1969).

Зї сказаного випливає, що актуальним є наше дослідження специфічного особистїсного впливу тренера-викладача дитячої юнацької спортивної школи, який приведе до його персоналізації у спортсменах – пїдлїтках, шляхом демонстрації значущих для юних спортсменїв зразкїв своєї активностї.

У нашому дослідженні ми розглядаємо особистїсну ідентифїкацію як процес об'єднання суб'єктом себе з значущим іншим на основі встановленого емоційного зв'язку, включення у свій внутрішній світ його норм, цїнностей, зразкїв поведїнки.

Найбільш яскраво прояви формувального особистїсного впливу тренера – викладача дитячої юнацької спортивної школи – на своїх вихованцїв відображаються у формї мотиваційної ідентифїкації, показником якої є усвідомлене пїдлїтком бажання бути схожим на нього. Розкриваючи психологічні особливостї мотиваційної ідентифїкації, ми проаналїзували данї, отриманї за допомогою таких експериментальних процедур: вільного твору – опису «Я і мїй тренер – викладач» та кольорового тесту відносин (Кремень, 2008, с. 633–637).

У дослідженні взяли участь 150 учнїв-пїдлїткїв дитячої юнацької спортивної школи м. Дрогобич та 90 учнїв-пїдлїткїв ДЮСШ м. Львова. Загальна кїлькїсть дїтей – 240 осіб.

Свідому мотиваційну ідентифїкацію учнїв-пїдлїткїв Дрогобицької дитячої юнацької спортивної школи зї своїм тренером-викладачем виявлено лише у 10 % досліджуваних. Нами зафіксованї вікові особливостї її прояву серед учнїв – пїдлїткїв, які навчаються у 5–9-х класах Дрогобицької СШ № 10, а пїсля урокїв займаються у

спортивних секціях дитячої юнацької спортивної школи м. Дрогобич. Так, серед наших респондентів бажання бути схожим на свого тренера-викладача висловлюють лише учні – підлітки 7-х та 9-х класів. Майбутні спортсмени 5-х та 6-х класів такого бажання не демонструють. Натомість для 35 % з них характерна емоційна ідентифікація з тренером-викладачем ДЮСШ, показником якої є почуття спільності суб'єкта з об'єктом.

Найбільш цінною, бажаною для майбутніх спортсменів є такі особистісні якості тренера-викладача ДЮСШ, як «сильний», «сміливий», «розумний», «чуйний», «добрий». Їх однаковою мірою виділяють і хлопчики, і дівчатка. Проте для дівчат ідентифікаційна привабливість тренера-викладача ДЮСШ пов'язана з його зовнішнім виглядом та фізичною красою, а для хлопців ще й спортивною статуєю. Серед інших властивостей тренера-викладача ДЮСШ до ідентифікаційних належать ті, в яких відображається його ставлення до вихованців: добрий, чуйний, справедливий, доброзичливий.

Через те, що процес ідентифікації належить до числа тих соціально-психологічних феноменів, що мають виражену емоційну складову, ми з'ясували, чи завжди особистісна ідентифікація майбутніх спортсменів зі значущим іншим збігається з позитивним ставленням до нього. У всіх виявлених нами випадках ідентифікації з тренером-викладачем ДЮСШ має місце позитивна емоційна валентність: прагнення бути схожим на тренера-викладача ДЮСШ завжди збігається з позитивним ставленням до нього.

Нами також встановлений вищий рівень емоційної близькості з тренером-викладачем ДЮСШ тих майбутніх спортсменів, для яких він виступає суб'єктом не мотиваційної, а емоційної ідентифікації. Так, наприклад, мотиваційна ідентифікаційна значущість лише у 10 % досліджуваних збігається з високими показниками емоційної привабливості. Дуже часто вона визначається особистісними якостями тренера-викладача ДЮСШ, або позитивним його ставленням до своїх вихованців.

Висновки. Особистісна ідентифікація підлітка – це процес співвіднесення його самого з освітніми, соціальними і особистісними ідеалами (образами учня, майбутнього спеціаліста, людини, громадянина), формування в нього ціннісного ставлення до довкілля.

Особливості ідентифікації підлітка як механізму співвіднесення себе із суспільством, природою, культурою зі збереженням

при цьому свого «Я», індивідуальності набуває в сучасних умовах важливого значення, а ідентифікація особистості учня в освітній сфері, від якої залежать його життєва успішність, ступінь особистісної самореалізації, стає особливо актуальною.

Розглянуті нами теоретичні підходи не суперечать, а радше доповнюють один одного, визначаючи як мету дослідження так і різні компоненти й етапи функціонування феномена ідентифікації. Тому особливості вивчення особистісної ідентифікації мають досить актуальний характер, який потребує подальшого дослідження.

Література

- Бех, І.Д.** (2004). Нові методології виховання підростаючої особистості. *Український соціум*, 1 (3), 88–94.
- Гнатенко, П.І., & Павленко, В.М.** (1999). *Ідентичність: філософський та психологічний аналіз*. Київ: АРТ-ПРЕСС.
- Горностаї, П.П.** (2003). Гендерний розвиток та гендерна тотожність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації. *Гендерні студії: освітні перспективи* (с. 5–21). Київ: Фоліант.
- Городяненко, В.Г.** (Ред.). (2002). *Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Видавничий центр «Академія».
- Кремень, В.Г.** (Ред.). (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.
- Пустовіт, Л.О. та ін.** (Уклад.). (2000). *Словник інішомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень*. Київ: Довіра.
- Раджабова, С.Ш.** (2006). Глибинно-психологічний підхід до проблеми ідентифікації. В С.Д. Максименко (Ред.), *Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 8 (5), 289–295. Київ.
- Рікер, П.** (2002). *Сам як інший*. Київ: Дух і Літера.
- Черемних, К.О.** (2009). Особистісна ідентифікація як механізм самоздійснення й життєтворчості. *Педагогіка і психологія*, 2, 80–86.
- Шапар, В.Б.** (2004). *Психологічний тлумачний словник*. Харків: Прапор.
- Фрейд, З.** (1989). *Психологія бессознательного*. Москва: Просвещение.
- Эрикссон, Э.** (2006). *Идентичность: юность и кризис*. (Пер. с англ.). Москва: Флинта.
- Bandura, A.** (1969). Social learning theory of identificatory processes. *Handbook of socialization: theory and research* (pp. 213–262). Chicago.

References

- Bekh, I.D.** (2004). Novi metodolohii vykhovannia pidrostaiuchoi osobystosti [New methodologies for educating the growing personality]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 1 (3), 88–94 [in Ukrainian].

- Hnatenko, P.I., & Pavlenko, V.M.** (1999). *Identychnist: filosofskyi ta psykholohichnyi analiz [Identity: philosophical and psychological analysis]*. Kyiv: APT-PRESS [in Ukrainian].
- Hornostai, P.P.** (2003). Hendernyi rozvytok ta henderna totozhnist osobystosti, osoblyvosti cholovichoї ta zhinochoї sotsializatsii [Gender development and gender identity of the individual, features of male and female socialization]. *Henderni studii: osvıtni perspektyvy – Gender studies: educational prospects* (pp. 5–21). Kyiv: Foliant [in Ukrainian].
- Horodianenko, V.H.** (Ed.). (2002). *Sotsiolohiia: pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Sociology: A Textbook for Students of Higher Education]*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Kremen, V.H.** (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of Education]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- Pustovit, L.O. et al.** (Comps.). (2000). *Slovyk inshomovnykh sliv: 23000 sliv ta terminolohichnykh slovospoluchen [Dictionary of foreign words: 23.000 words and terminological phrases]*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Radzhabova, S.Sh.** (2006). Hlybynno-psykholohichnyi pidkhid do problemy identyfikatsii [Deep psychological approach to the problem of identification]. In S.D. Maksymenko (Ed.), *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuks APN Ukrainy – Collection of scientific works of the Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 8 (5), 289–295. Kyiv [in Ukrainian].
- Riker, P.** (2002). *Sam yak inshyi [Himself as another]*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Cheremnykh, K.O.** (2009). Osobystisna identyfikatsiia yak mekhanizm samozdiisnennia y zhyttietvorchosti [Personal identification as a mechanism of self-realization and life creation]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and Psychology*, 2, 80–86 [in Ukrainian].
- Shapar, V.B.** (2004). *Psykholohichnyi tlumachnyi slovyk [Psychological dictionary]*. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
- Freyd, Z.** (1989). *Psikhologiia bessoznatelnogo [Psychology of the unconscious]*. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Erikson, E.** (2006). *Identichnost: yunost i krizis [Identity: youth and crisis]*. (Translate from English). Moskva: Flinta [in Russian].
- Bandura, A.** (1969). Social learning theory of identificatory processes. *Handbook of socialization: theory and research* (pp. 213–262). Chicago.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2021 р.

ВИМОГИ

Шановні колеги!

Редакція наукового видання «Проблеми гуманітарних наук. Психологія» запрошує науковців до публікації власних наукових розробок, не опублікованих раніше.

Стаття, що подається до збірника, повинна відповідати його тематиці й сучасному стану науки, бути літературно опрацьованою. Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність даного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку. Редакція залишає за собою право вносити поправки до статей, не змінюючи основного змісту.

Кожному опублікованому матеріалу присвоюється міжнародний цифровий ідентифікатор DOI (digital object identifier).

Мови: українська, англійська, польська, німецька.

1. Приймаються статті обсягом від **10–15 сторінок**: шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал 1,5, усі береги по 2,5 см.

2. Подати УДК, номер **ORCID** (<http://orcid.org/>).

3. Основна частина статті повинна відповідати вимогам Атестаційної колегії МОН України до фахових видань та публікацій і обов'язково містити такі структурні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; визначення мети та завдань дослідження; результати досліджень (виклад основного матеріалу дослідження); висновки (висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок цього питання); список літератури за абеткою (кирилиця, потім – латинка), оформлених відповідно до вимог ВАК, та References – за **міжнародним бібліографічним стандартом АРА**. Для транслітерації списку використаних джерел слід використовувати такі сайти, як <http://www.slovnnyk.ua/services/translit.php> – для україномовних та <http://ru.translit.net/?account=zagranpasport> – для російськомовних джерел, після них подається англійський переклад назви. Обов'язково використання 2–3 джерел з номером DOI.

4. Анотація: українською мовою (**не менше 1 800 символів з пробілами**). До анотації додаються **5–7 ключових слів**.

5. Реферат статті та її назва англійською мовою (**не менше 1 800 символів з пробілами**).

6. Рекомендація кафедри установи або рецензія доктора наук для авторів без наукових ступенів.

7. Статтю, заповнену заявку і договір надсилати на платформу (<http://phsps.dspu.edu.ua/>).

8. Контактна інформація: romankhavula@gmail.com (Хавула Роман Михайлович, редактор серії).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Психологія. Випуск 49

Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Головний редактор **Надія Скотна**
Редактор серії **Роман Хавула**
Технічний редактор **Ольга Лужецька**
Коректор **Олександр Голубєв**

Здано до набору 12.07.2021 р. Підписано до друку 19.07.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура. Times. Наклад 50 прим.
Ум. друк. арк. 9,375. Зам. 97.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140 від 01.07.2016 р.).
82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24, к. 42, тел. 2 – 23 – 78.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

PROBLEMS OF HUMANITIES

Psychology. Issue 49

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

Editor-in-chief **Nadiya Skotna**
Editor of the series **Roman Khavula**
Technical Editor **Olha Luzhetska**
Corrector **Oleksandr Golubev**

Submitted for type-setting on 12.07.2021. Signed for printing on 19.07.2021.
Format 60x84/16. Offset printing. Type: Times. Circularion up to 50 copies.
Accounting and publishing sheet 9.375. Order 97.

Editorial-Publishing Department of Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University (Certificate on the inclusion of a publishing business
subject in the state register of publishers, publishers and publishers of publishing
products DK No. 5140 dated 01.07.2016). 82100, Drohobych, Ivan Franko Str.,
24, room 42, tel. 2 – 23 – 78.